

TERESA MARESZ

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz

ORCID 0000-0003-1751-3948

Życ i mieszkać obok siebie – razem czy osobno? O symbiozie społecznej i tolerancji

Podmiotem analizy w niniejszym artykule uczyniono społeczność mieszkającą w Polsce dawniej i współcześnie. Prześledzono, na ile Polacy potrafili i potrafili układać sobie relacje z sąsiadem „Innym”, ale swoim. Zwłaszcza wydarzenia z lutego 2022 roku¹ sprawiły, że przyszło im żyć razem, obok siebie z przedstawicielami jednego z państw sąsiadujących – z Ukraińcami, a właściwie głównie z Ukrainkami i ich dziećmi uciekającymi przed wojną².

Polska od zawsze była państwem wielonarodowościowym. Na ziemiach polskich, poczynając od średniowiecza, poprzez epokę nowożytną, cały XX wiek do czasów nam współczesnych Polacy i przedstawiciele różnych narodów żyli i funkcjonowali, akceptując siebie nawzajem, potrafili w większości przypadków zgodnie ze sobą koegzystować.

W średniowiecznej Polsce mieszkali Polacy, potomkowie plemion słowiańskich, a także osadnicy i koloniści przybyli z Saksonii czy Łużyc³. Do przenoszenia się na ziemie polskie skłoniło ich dążenie do poprawy warunków życia i prowadzenie interesów (rzemieślniczych, ale głównie handlowych). W średniowiecznych miastach polskich księgi ławnicze spisywano po łacinie, ale także po niemiecku. Nie było w tym nic nadzwyczajnego – komunikowano się w języku kupców, z którymi prowadzono wymianę handlową. Od czasów Kazimierza III Wielkiego

¹ A. Wilk, M. Domańska, *Rosyjski atak na Ukrainę* (24 lutego, godz. 9.00), Analizy 24.02.2022, Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, [online], [dostępny: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2022-02-24/rosyjski-atak-na-ukraine-24-lutego-godz-900>], [dostęp: 10.05.2022].

² *Nearly 5 million jobs have been lost in Ukraine since the start of the Russian aggression, says ILO* (11 May 2022) United Nations Ukraine, [online], [dostępny: <https://ukraine.un.org/en/182130-nearly-5-million-jobs-have-been-lost-ukraine-start-russian-aggression-says-ilo>], [dostęp: 6.06.2022]: „Od początku, 24 lutego [do 11.05.2022 – T.M.], ponad 5,23 mln uchodźców uciekło do sąsiednich krajów. Uchodźcy to głównie kobiety, dzieci i osoby powyżej 60 roku życia”.

³ I. Kąkolewski, *Niemcy*, w: *Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej*, red. M. Kopczyński, W. Tygielski, Warszawa 2010, s. 84–85.

do Polski ściągali Żydzi, uciekający z Europy Zachodniej przed prześladowaniami i pogromami⁴, a także Ormianie, którzy z aprobatą króla polskiego znaleźli tu warunki do życia i zarobkowania⁵. Narody te mieszały razem, obok siebie, wzajemnie wspierały się, wymieniały doświadczeniem, usługami... W średniowieczu społeczeństwo nie myślało o sobie w kategorii narodu. O wspólnocie i więzi decydowała przynależność terytorialna.

Także w XV i XVI wieku nie można mówić o tożsamości narodowej, gdyż takowa wówczas nie istniała. Patriotyzm ogólnonarodowy pojawił się dopiero w XIX wieku. Ludzie, którzy urodzili się lub żyli na danej ziemi, byli dla siebie krajanami. Za przykład niech posłuży Mikołaj Kopernik. Nie był on ani Niemcem, ani Polakiem – był toruńczykiem. Można mówić o nim także jako o Europejczyku, człowieku Kościoła katolickiego (instytucji uniwersalistycznej). Przynależał do cywilizacji europejskiej chociażby przez to, że pisał po łacinie, urodził się jako poddany króla Kazimierza IV Jagiellończyka, a lata dojrzałe przypadły na panowanie króla Zygmunta I Starego (była to przynależność dynastyczna, a nie narodowa). Nie można więc mówić o jego polskiej tożsamości narodowej, a tym bardziej niemieckiej. Podobnie było z mieszczanami Torunia, pomimo pozornie niemieckiego charakteru miasta jego mieszkańcy w 1454 roku w konflikcie polsko-krzyżackim opowiedzieli się po stronie króla polskiego – Kazimierza Jagiellończyka. Niezależnie od kraju, z którego pochodzili, łączyło ich poczucie więzi z regionem, który zamieszkiwali (w wielu przypadkach od pokoleń). To, że wystąpili przeciwko Zakonowi i poddali się władzy Kazimierza Jagiellończyka, świadczy, że kierowali się głównie względami ekonomicznymi, a nie narodowościowymi⁶. Nie inaczej było z obroną Olsztyna przed atakiem wojsk krzyżackich w 1521 roku i udziałem w niej wspomnianego wyżej Mikołaja Kopernika⁷. Podobnie

⁴ H. Zaremska, *Przywileje Kazimierza Wielkiego dla Żydów i ich średniowieczne konfirmacje*, w: eadem, *Żydzi w średniowiecznej Polsce. Gmina Krakowska*, Warszawa 2021, s. 143–171.

⁵ K. Stopka, *Ormianie polscy – siedem wieków istnienia*, Warszawa 2017, Kancelaria Senatu, Biuro Analiz i Korespondencji. Zespół Analiz i Opracowań Tematycznych, [online], [dostępny: https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatopracowania/152/plik/ot-655_do_internetu.pdf], [dostęp: 10.08.2022].

⁶ Szerzej: T. Maresz, *Spoleczność średniowiecznego Torunia i jej warunki mieszkalne*, w: *Edukacja – Kultura – Społeczeństwo*, t. 3: *Społeczeństwo 2011*, red. G. Pańko, M. Skotnicka-Palka, B. Techmańska, Wrocław 2014, s. 9–27.

⁷ M. Biskup, *W sprawie zagrożenia Olsztyna przez wojska krzyżackie w początkach 1521 roku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1971, nr 1, s. 141–142.

było z mieszkańcami wielu miast na Pomorzu⁸ czy wsi zakładanych na prawie niemieckim w Wielkopolsce⁹. O osiedleniu się decydowały względy ekonomiczne czy stanowe.

Wskutek migracji na ziemiach polskich od czasów średniowiecznych mieszkali wspomniani już Niemcy i Żydzi, a także napływowi Tatarzy, Karaimi oraz Cyganie-Romowie, którzy „wmieszali” się za sprawą osadnictwa na ziemiach Korony, jak i później na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej: WKL).

Od 1569 roku Rzeczpospolita Obojga Narodów miała charakter wielokulturowy – w nazwie „Obojga (dwojga) Narodów”, ale *de facto* zamieszkała przez Polaków oraz wiele innych narodów napływowych i osiadłych czy to na ziemiach Korony Polskiej, czy też WKL. Ciekawego podziału tych „naszych obcych” mieszkających razem z Polakami dokonali autorzy pracy zbiorowej pod tytułem *Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej*¹⁰. Oprócz mieszkańców rdzennie polskich prowincji (Wielkopolski, Małopolski oraz Mazowsza), czyli Polaków z Korony Królestwa Polskiego (łac. *Regnum Poloniae*), „miejscowymi” byli również Litwini oraz Rusini (Białorusini i Ukraińcy), jako ci z WKL. Zatem na terenie WKL dominowały trzy narody: litewski, północno-ruski (białoruski) i polski, sukcesywnie tu napływający¹¹. Dawni bojarzy ruscy chętnie polonizowali się, przejmując język, obyczaje, a nawet wiarę katolicką, gdyż to ich nobilitowało, a także stwarzało szansę na awans społeczny, obejmowanie prestiżowych godności i urzędów itp. Zbliżenie litewskiej magnaterii z Koroną miało też swoje podłoże polityczne, wynikające z narastającego zagrożenia ze strony Państwa Moskiewskiego (późniejszej Rosji). Zdarzało się jednak, że w XVII wieku silniejsi i zamożniejsi magnaci litewscy próbowali wykazać swoją niezależność polityczną od Korony¹². Na in-

⁸ M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – Społeczeństwo – Państwo – Ideologia*, Gdańsk 1986, s. 238.

⁹ K.J. Hładyłowicz, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku*, Lwów 1932 – osadnictwo niemieckie: s. 53–55, osadnictwo holenderskie: s. 83–86, Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa, [online], [dostępny: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/263454/edition/217243/content>], [dostęp: 10.05.2022].

¹⁰ *Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej*, red. M. Kopczyński, W. Tygielski, Warszawa 2010.

¹¹ W. Wielhorski, *Stosunki językowe, wyznaniowe i etniczne w WKL pomiędzy XIII a XVIII w.*, „Teki Historyczne”, T. 13: 1964–1965, s. 17–40.

¹² M.B. Topolska, *Społeczeństwo i kultura w Wielkim Księstwie Litewskim od XV do XVIII wieku*, Poznań – Zielona Góra 2002; eadem, *Przemiany zachodnioeuropejskiego pogranicza kulturowego pomiędzy*

korporowanym Wołyniu, Kijowszczyźnie i Braclawszczyźnie polska magnateria, a także i szlachta, kolonizując ziemie nadane im za służbę królowi, zasiedlała je polskimi chłopami, Żydami, służbą dworską i wojskową. Mniej liczebni na terenie WKL byli Łotysze, Tatarzy, Niemcy, Karaimi, Rosjanie (Rusini – starowiercy) oraz Żydzi.

Stosunki polsko-żydowskie w okresie Rzeczypospolitej szlacheckiej zarówno w centralnej Polsce (Koronie), jak i na terenach WKL nie zawsze układały się dobrze. Padły oskarżenia pod adresem Żydów o profanację Hostii, mordy rytualne na dzieciach chrześcijańskich. W rzeczywistości podłożem oskarżeń i mordów Żydów było ich zamykanie się w ramach lokalnej gminy (kahalu). Odróżniali się oni od reszty społeczeństwa Rzeczypospolitej językiem, obyczajem, ubiorem¹³. Tak więc, po początkowym okresie azylu (za Kazimierza Wielkiego), nastąpiły czasy izolacji (od XVII w. Żydzi mieszkali prawie zawsze w osobnych kwartałach miejskich).

Tatarzy, mieszkający na Litwie, ale i na wschodnich ziemiach polskich (na Podlasiu od 1569 r. w granicach Korony), spotkali się z przychylnym przyjęciem i za służbę wojskową obdarowani zostali licznymi przywilejami, zwłaszcza w czasach Jana III Sobieskiego¹⁴. Do końca XVII wieku w państwie polsko-litewskim mieszkała całkiem spora grupa muzułmanów: Kazachów, Nogajów, Baszkirów, Czuwaszów, Tatarów krymskich, kazańskich i budziackich. Z czasem Tatarzy powoli polonizowali się, jednak zachowali swoją religię i obyczaje związane z wierzeniami, świętami i obowiązkami muzułmanina.

Wśród „przybyszów” na ziemiach polskich byli Włosi, poczynając od Bony Sforzy po uczonych czy artystów (architektów, budowniczych, rzeźbiarzy, malarzy, muzyków itp.), a także kupców i rzemieślników. Ich pojawienie się na ziemiach polskich stwarzało szansę na rozwój, ale nie potrafiono z tego należycie skorzystać. Przywiezione wzorce i umiejętności w zakresie kultury materialnej (architektoniczne, malarские) czy kunsztu prowadzenia kancelarii były przydatne i korzystano

Bugiem a Dźwiną i Dnieprem (polsko-litewsko-białorusko-ukraińskie losy od XV do początku XX wieku), Zielona Góra 2009, s. 47–55 (rozdział: *Spółeczeństwo i gospodarka na ziemiach litewskich, białoruskich i ukraińskich w XVI–XX wieku*, s. 47–73).

¹³ A. Żbikowski, *Żydzi*, w: *Pod wspólnym niebem...*, s. 108–111.

¹⁴ J. Tyszkiewicz, *Tatarzy*, w: *Pod wspólnym niebem...*, s. 133–142.

z nich na bieżąco, ale bez próby naśladowania przez Polaków i zaadaptowania na własne potrzeby¹⁵.

Na ziemię polską przybyli również Szkoci czy też osadnicy holenderscy (Olędrzy). Dla jednych i drugich powodem imigracji był czynnik ekonomiczny. Szkoci (zwłaszcza w XVI i XVII w.) osiedlali się w Prusach Królewskich, zajmując się handlem, a w Wielkopolsce – rzemiosłem (rzeźnictwem i piwowarstwem). Parali się także profesją wojskową, pełniąc służbę w polskich formacjach zbrojnych¹⁶. W tym samym czasie na ziemię zachodniej Polski, a następnie do Prus Królewskich przybywali również osadnicy olęderscy. Pierwsi pochodzili z Fryzji i Niderlandów, kolejni – z Pomorza, Nowej Marchii, Brandenburgii, Śląska, krajów niemieckich, czeskich¹⁷. W większości przypadków byli to chłopci uchodzący przed uciskiem gospodarczym lub religijnym. Osadnicy olęderscy byli wyznawcami różnych odłamów chrześcijaństwa – katolikami, ewangelikami, anabaptystami i głównie menonitami. Ograniczali oni swoje kontakty z obcymi do minimum. Byli bardzo przywiązani do własnych obyczajów, wyglądu czy religii, co w konsekwencji prowadziło do autoizolacji. W czasach rozbiorowych część z nich emigrowała do Rosji, a po II wojnie światowej (po przeszło 400-letniej bytności na ziemiach polskich) prawie wszyscy wyemigrowali z Polski, m.in. do Kanady i Stanów Zjednoczonych¹⁸.

Wszyscy oni pozostawili ślad swej bytności na naszej ziemi. Żyli w symbiozie społecznej – na danym obszarze współistniało kilka kultur, które przenikały się i wzajemnie uzupełniały. Jedni wykazywali skłonności do asymilacji, inni natomiast wybierali wędrowny tryb życia i manifestowali dbałość o zachowanie własnej kultury, jak np. Cyganie-Romowie. Z czasem jednak w większości przypadków zacierały się różnice między „miejscowymi” a „napływowymi”. A i ci „miejscowi” z WKL chętnie się polonizowali – uczyli się języka polskiego, przejmowali stroje i tradycje polskiej szlachty, jak to czynili bojarzy litewscy i ruscy. Na ziemiach polskich budowano kościoły, cerkwie, meczety.

¹⁵ W. Tygielski, *Włosi w Polsce w XVI–XVII wieku. Utracona szansa na modernizację*, Warszawa 2005, s. 599–600.

¹⁶ J. Wijaczka, *Szkoci*, w: *Pod wspólnym niebem...*, s. 201–214.

¹⁷ A. Pabian, *Obcy i bliscy. Menonici z Pomorza i Kujaw w czasach nowożytnych*, w: *Swojskość i obcość w regionie kujawsko-pomorskim*, red. M. Białkowski, Z. Biegański, T. Maresz, W. Polak, Toruń 2015, s. 27–32.

¹⁸ Ibidem, s. 57.

Mieszczanie i szlachta chętnie przechodzili na luteranizm, kalwinizm i arianizm. Szlachta, bez względu na wyznanie katolickie, prawosławne czy protestanckie, określała siebie jako obywateli Rzeczypospolitej¹⁹. Podział społeczny przebiegał w poprzek narodów i wyznawców różnych religii.

Zdarzały się także negatywne konsekwencje wielonarodowego i wielokulturowego charakteru Rzeczypospolitej. Z racji sąsiedztwa o odmiennych obyczajach i wyznawanych religiach, a także na tle rywalizacji gospodarczej narastały niekiedy antagonizmy społeczne. Najbardziej jaskrawym przykładem był konflikt z Kozacyzną w XVII wieku (finalnie niekorzystny dla obu stron). Jedną z przyczyn wybuchu powstania kozackiego w 1648 roku były właśnie sprzeczności na tle zróżnicowania społeczno-ekonomicznego, ale i wyznaniowego²⁰. Nie wszystkie kontrowersje społeczne w Rzeczypospolitej Obojga Narodów udało się załagodzić na drodze reform systemowych czy przywilejów, a i te nie były korzystne z punktu widzenia interesu państwa – osłabiały je ekonomicznie, a w konsekwencji obniżały pozycję międzynarodową, by wręcz w XVIII wieku doprowadzić do utraty suwerenności.

Struktura narodowo-etniczna mieszkańców ziem polskich w niewielkim stopniu zmieniała się nawet w czasach porozbiorowych. Nadal obok siebie mieszkali Polacy i przedstawiciele innych narodowości. Nowożytne narody, takie jak ukraiński, białoruski czy litewski, zaczęły kształtować się dopiero w XIX wieku²¹. Na powstanie ich tożsamości narodowej wpłynęły m.in. doświadczenia wynikające z kilkusetletniego wspólnego funkcjonowania z narodem polskim. Litwini – spolonizowani bojarzy (nowa litewska szlachta) – zaczęli się określać jako Polacy, nie tyle jednak można traktować to jako deklarację etniczną, co raczej

¹⁹ T. Snyder, *Rekonstrukcja narodów. Polska, Ukraina, Litwa, Białoruś 1569–1999*, tłum. M. Pietrzak-Merta, Sejny 2006, s. 13.

²⁰ M.R. Drozdowski, *Polityczne przyczyny powstania Chmielnickiego w opiniach szlachty Rzeczypospolitej*, „*Studia Polsko-Ukraińskie*”, T. 6: 2019, s. 67–81; В.А. Смолий, В.С. Степанков, *Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.)*, Київ 2009; А. Шаланда, *Ацэнка ролі і знішчэння „Казыка-Салянскай” вайны 1648–1651 гг. у гісторыі Беларусі – найноўшая айчынная гістарыяграфія*, в: *Вялікае Княства Літоўскае: палітыка, эканоміка, культура*, ред. У.Р. Гусакоў і інш., ч. 1, Мінск 2017, s. 373–381.

²¹ Т.Ф. Литвінова, *Поляки сквозь призму ідэнтычнасці украінскай эліты сярэдзіны XIX в.*, в: *Dobre i złe sąsiedztwa. Obce – nasze – inne*, t. 1: *Bliscy i dalecy sąsiedzi*, ред. К. Grysińska-Jarmuła, Т. Maresz, Bydgoszcz 2018, s. 102–111.

państwową i stanową²². W ujęciu polskiej szlachty i w powszechnym przekonaniu związek Litwy i Polski miał trwały charakter, nawet w czasach porozbiorowych. Wręcz zrodził się mit o wyjątkowości twórców kultury czy działaczy politycznych o litewskim rodowodzie – wystarczy wspomnieć Adama Mickiewicza czy Czesława Miłosza²³.

Zresztą nie tylko oni dwaj, bo i wielu znanych Polaków z tamtych i nieco późniejszych czasów nie posiadało korzeni polskich. Tak było np. z Olgą Drahanowską-Małkowską²⁴, która miała czeskie pochodzenie. Andrzej Małkowski (twórca polskiego skautingu) był w połowie Anglikiem z ekumenicznej rodziny protestancko-katolickiej²⁵. Wincenty Pol był z pochodzenia Niemcem (ojciec był Prusakiem, a matka wywodziła się ze spolonizowanej rodziny francuskiej)²⁶. Wielki twórca obrazów historycznych i batalistycznych Jan Matejko miał korzenie czeskie²⁷, a poeci Julian Tuwim czy Antoni Słonimski byli Żydami²⁸. Wśród Polaków o obcych korzeniach byli również Fukierowie (w XVII w. osiedlili się w Warszawie)²⁹ i Wedlowie (Karol Wedel w połowie XIX w. przyjechał z Berlina i w Warszawie otworzył swoją pierwszą cukiernię)³⁰. Czy to znaczy, że nie byli oddani Polsce i nie utożsamiali się z nią? Przecież i Fukierowie (niemiecki ród z Augsburga), i Wedlowie (ewangelicy niemieckiego pochodzenia) stali się Polakami z wyboru i wrastali w warszawski (polski) krajobraz.

W dziewiętnastowiecznych powstaniach narodowowyzwoleńczych brali udział nie tylko Polacy. Szeregi partyzantki powstania styczniowego zasilili również Litwini czy Białorusini. Dla przykładu, Wincenty

²² K. Buchowski, *Litwomani i polonizatorzy. Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Białystok 2006, s. 25; idem, *Polacy i Litwini – wzajemne stereotypy przez wieki*, „Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich”, 2009, s. 394.

²³ Idem, *Litwomani i polonizatorzy...*, s. 25, przypis 10.

²⁴ J. Bielecki, *Ołga Małkowska harcmistrzyni Rzeczypospolitej*, Bielsko-Biała 1999.

²⁵ A. Kamiński, *Andrzej Małkowski*, Katowice 1934 (Warszawa 1983 – wyd. 2).

²⁶ W. Bryła, *Syn ziemian i rycerzy. Studia o twórczości i języku Wincentego Pola*, Lublin 2016.

²⁷ J. Krawczyk, *Matejko i historia*, Warszawa 1990; M. Zgórniak, *Jan Matejko 1838–1893: kalendarium życia i twórczości*, Kraków 2004.

²⁸ M. Urbanek, *Tuwim. Wylękniony bluźnierca*, Warszawa 2013; J. Kuciel-Frydryszak, *Słonimski: heretyk na ambonie*, Warszawa 2012.

²⁹ M. Baruch, *Ród Fukierów*, Warszawa 1922; G. Kurczewski, *Gniazda na Spiszu – kolebka winiarni fukierowskiej*, „Almanach Muszyny”, 2012, s. 1–11, portal Blisko tokaju, [online], [dostępny: <http://bliskotokaju.pl/wp-content/uploads/2013/12/Kurczewski-Gniazda-na-Spiszu-kolebka-winiarni-fukierowskiej.pdf>], [dostęp: 10.05.2022].

³⁰ Ł. Garbał, *Wedlowie. Czekoladowe imperium*, Wołowiec 2021.

Konstanty Kalinowski (Kastuś) to bohater narodowy Białorusi, Litwy i Polski³¹. Natomiast ludność wiejska prawie do końca XIX wieku pytana o swoje pochodzenie odpowiadała: „Panie, ja tutejszy”.

Nawet w czasach, gdy Polacy jako mniejszość narodowa stanowili większość wśród społeczności niemieckiej w Wielkopolsce czy na Pomorzu pod zaborem pruskim, pomijając ich stosunek do germanizacji i władz pruskich, kontakty z niemieckimi sąsiadami na poziomie międzyludzkim układali w miarę poprawnie. Również Niemcy, mieszkając w Wielkopolsce, utrzymywali stosunki nie tylko między sobą, ale także z sąsiadami narodowości polskiej. Zawierane były mieszane związki małżeńskie, powstawały więzy nieformalne, ale także łączyły ich liczne interesy. Ziemiaństwo obydwu narodowości podejmowało wspólne inicjatywy natury gospodarczej czy filantropijnej, a także w dziedzinie animacji kultury (koncerty, mecenat itp.)³². Przedstawiciele ziemiaństwa niemieckiego niejednokrotnie okazywali wielki szacunek do kultury i tradycji polskiej. Mieszkańcy większych miast znajdujących się pod zaborem pruskim, jak Poznań czy Bydgoszcz, wspólnie tworzyli i pozostawili po sobie trwały ślad, który do dzisiaj stanowi dziedzictwo kulturowe tamtych czasów³³.

W Drugiej Rzeczypospolitej (dalej: II RP) Polacy stanowili zaledwie 69 proc. obywateli tego państwa, pozostali to przedstawiciele różnych mniejszości narodowych. Najliczniej reprezentowani byli Ukraińcy (15 proc.), Żydzi (8 proc.), Białorusini (4 proc.) oraz Niemcy (3 proc.). Mniej

³¹ I. Цьвікевіч, *Кастуś Каліноўскі. Біяграфічна-гістарычны нарыс. (К 60-годзьдзю яго сьмерці), «Полымя», 1924, № 2, с. 3–18; K.R. Jurgėla, *Kosto Kalinausko suėmimas*, w: idem, *Lietuvos sukilimas 1862–1864 metais*, Chicago – Boston 1970, s. 531–537; R. Radzik, *Konstanty Kalinowski – refleksje nad tożsamością narodową postaci polsko-białoruskiego pogranicza*, „Białostocki Przegląd Kresowy”, T. 4: 1996, s. 147–155; В.У. Герасімчык, *Канстанцін Каліноўскі: асоба і легенда*, Гродна 2018; H. Głogowska, *Konstanty Kalinowski (Kastuś Kalinowski) w świadomości Białorusinów w Polsce*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2019, z. 52, s. 138–190.*

³² Pisała na ten temat: K. Grysińska-Jarmuła, *Polsko-niemieckie relacje w Bydgoszczy w tzw. okresie pruskim*, w: *Dobre i złe sąsiedztwa. Historia kluczem do zrozumienia współczesnych relacji międzysąsiedzkich*, red. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła, Bydgoszcz 2016, s. 66–79; eadem, *Wielkopolskie ziemiaństwo polskie i niemieckie w XIX i początkach XX wieku. Współpraca czy koegzystencja*, w: *Dobre i złe sąsiedztwa. Od konfliktu do współistnienia i współpracy*, t. 1: *Bliscy i dalecy sąsiedzi*, red. K. Grysińska-Jarmuła, T. Maresz, Bydgoszcz 2017, s. 68–86.

³³ Temu wątkowi poświęcone zostały artykuły uczestniczek projektu „Dobre i złe sąsiedztwa”: K. Kłudkiewicz, *Nasze, czyli czyje? Wielkopolskie zabytki w oczach Polaków i Niemców w XIX i na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Dobre i złe sąsiedztwa. Obce – nasze – inne*, t. 2: *Sąsiedzi w historiografii, edukacji i kulturze*, red. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła, Bydgoszcz 2018, s. 201–215; K. Grysińska-Jarmuła, *Muzyka jako płaszczyna współpracy polsko-niemieckiej społeczności XIX-wiecznej Bydgoszczy*, w: *Хорошие и плохие соседи. Практики межкультурных коммуникаций*, red. С.И. Малиовичко и др., Орехово-Зуево 2019, s. 183–195.

liczebnymi mniejszościami narodowymi byli Czesi, Słowacy, Ormianie, Tatarzy, Karaimi, Rosjanie, a także Cyganie (łącznie ok. 1 proc.)³⁴.

Wielokulturowość II RP przybrała nowy charakter. Z jednej strony stwarzała szansę otwierania się na Innych, ale naszych, a z drugiej przyczyniła się do zaognień w stosunkach społecznych i politycznych. Pomimo tego, że Konstytucja II RP z 1921 roku gwarantowała mniejszościom narodowym równe prawa z innymi obywatelami państwa³⁵, jednak w praktyce zarówno przedstawiciele władz państwowych³⁶, jak i reprezentanci różnych ugrupowań politycznych starali się je ograniczać. Na Kresach Wschodnich prowadzono politykę polonizacyjną – ograniczano możliwości powstawania i działania organizacji mniejszości narodowych, celowo sprowadzano na te ziemie polskich osadników wojskowych, a Żydom, Białorusinom czy Ukraińcom utrudniano dostęp do edukacji, w tym na wyższych uczelniach³⁷. Prawicowe Stronnictwo Narodowe dążyło do asymilacji i polonizacji innych narodowości³⁸. W kontrze do takich postaw i polityki narodowościowej rządów pomajowych partie socjalistów i lewicowców (PPS czy KPP) podjęły próby potępienia przejawów ucisku narodowego, chociaż problem mniejszości narodowych (zwłaszcza tych na tzw. Kresach Wschodnich) był w dużej mierze rozgrywany propagandowo, zwłaszcza

³⁴ Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r.: Mieszkania, ludność, stosunki zawodowe, tablice państwowe, Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1927, Tabl. XI: Ludność według wyznania religijnego i narodowości, s. 56, Centralna Biblioteka Statystyczna, [online], [dostępny: http://statlibr.stat.gov.pl/F?func=full-set-set&set_number=001944&set_entry=000001&format=999], [dostęp: 10.05.2022]. Drugi powszechny spis ludności z dnia 9 grudnia 1931 r.: Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Polska, GUS Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1938, Centralna Biblioteka Statystyczna, [online], [dostępny: http://statlibr.stat.gov.pl/F?func=full-set-set&set_number=001926&set_entry=000001&format=999], [dostęp: 10.05.2022] – nie uwzględniał pytania o narodowość, pytanie dotyczyło języka ojczystego i wyznania.

³⁵ Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1921 Nr 44 poz. 267, Rozdział V. Powszechnie obowiązki i prawa obywatelskie, art. 109 i 110.

³⁶ Przejawy takiej polityki zostały opisane m.in. w: *Dobre i złe sąsiedztwa. Sąsiad w historycznej narracji narodowej*, red. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła, Bydgoszcz 2022 – patrz: A. Purat, *Obraz „Innego”. Rzecz o nacjonalizmie w społeczeństwie Galicji Wschodniej w dwudziestolecie międzywojennym*, w: *Sąsiad w historycznej narracji narodowej*, red. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła, Bydgoszcz 2022, s. 85–97; L. Krzyżanowski, „Obcy” w polskich sądach w okresie międzywojennym i po II wojnie światowej, w: *Sąsiad w historycznej...*, s. 98–111.

³⁷ A. Chojnowski, *Mniejszości narodowe w polityce rządów polskich w latach 1921–1926*, „Przegląd Historyczny”, T. 67: 1976, nr 2, s. 596–599.

³⁸ E. Paruzel, *Wzór osobowy Polaka w ujęciu Narodowej Demokracji na początku XX wieku*, „Dzieje Najnowsze”, 1993, nr 3, s. 1–11; A. Dawidowicz, *Problematyka mniejszości żydowskiej w myśli politycznej Stronnictwa Narodowego (1928–1939)*, „Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne”, 2017, vol. 3, s. 66.

że polityka państwowa stawiała się coraz bardziej nacjonalistyczna. Ukraińcy tę asymilację państwową w polityce narodowościowej czy asymilację kulturową w dążeniach endecji jednoznacznie odczytywali jako przymusową ich polonizację, skierowaną na wykorzenienie językowe, kulturowe oraz religijne. Wskazują na to współcześni ukraińscy historiografowie, podkreślając, że ofiarami tej polityki władz polskich były przede wszystkim oświata oraz Cerkiew prawosławna³⁹. Polityka dyskryminacyjna ludności prawosławnej zaostrzała stosunki polsko-ukraińskie, czego punktem kulminacyjnym była tragedia w latach 1943–1944 na Wołyniu⁴⁰. Nie bez winy była także druga strona – Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów, która od 1929 roku zrzeszała radykalnych członków trzech ugrupowań: Ukraińskiej Organizacji Wojskowej, Związku Ukraińskiej Młodzieży Nacjonalistycznej i Legii Ukraińskich Nacjonalistów⁴¹. Zakładała ona prowadzenie walki o niepodległość za pomocą terroru.

Z drugiej strony, obecność mniejszości narodowych, językowych, etnicznych i religijnych wpływała na wzbogacenie życia kulturalnego Polski, czego przykładem może być Bydgoszcz. Dotychczasowa niemiecka większość stała się mniejszością wśród bydgoszczan. Niemniej jednak potrafiono uszanować i zachować dorobek kulturowy Niemców, traktując go jako wspólne dziedzictwo⁴².

³⁹ Я. Грицак, *Нариси з історії України: формування української модерної нації XIX–XX ст.*, Київ 1996, s. 135–137.

⁴⁰ G. Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”: konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*, Kraków 2011; R. Terlecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993; artykuły uczestników konferencji naukowej w 2013 r. w Katowicach poświęconej rzezi wołyńskiej: *W cieniu tragedii wołyńskiej 1943 roku. 70. rocznica mordów Polaków na Kresach Południowo-Wschodnich Rzeczypospolitej*, red. E. Żurawska, J. Sperka, Katowice 2015; Z. Woźniczka, *Załamane się koncepcji współpracy z Ukraińcami 1943–1945 (wybrane aspekty)*, w: *Humanistyka między narodami. Interdyscyplinarne studia polsko-ukraińskie*, red. J. Łaski, L. Suchanek, Białystok – Kraków 2020, s. 263–283.

⁴¹ L. Kulińska, *Terroryzm w II RP – Ukraińska Wojskowa Organizacja i Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów*, „Bezpieczeństwo. Teoria i Praktyka”, 2016, nr 2, s. 87–108; M. Wojnar, *Mysł polityczna Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów w drugiej połowie lat trzydziestych w świetle nowych dokumentów*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, T. 55: 2020, nr 2, s. 95–115.

⁴² Na przykładzie Bydgoszczy to zagadnienie przybliżono w: *Dobre i złe sąsiedztwo. Obce – nasze – inne*, t. 2: *Sąsiedzi w historiografii, edukacji i kulturze*, red. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła, Bydgoszcz 2018; A. Wysocka, *Kompleks szkół dla mniejszości niemieckiej – „Heimatstil” w międzywojennej Bydgoszczy*, w: *Dobre i złe sąsiedztwo. Obce – nasze – inne*, t. 2: *Sąsiedzi w historiografii, edukacji i kulturze* s. 216–224; K. Grysińska-Jarmuła, *Pomniki pruskie w kontekście zmieniającej się sytuacji politycznej, tj. powrotu Bydgoszczy do macierzy w 1920 roku*, w: *Dobre i złe sąsiedztwo. Obce – nasze – inne*, t. 2: *Sąsiedzi w historiografii, edukacji i kulturze* s. 225–242.

Polska powojenna, Polska Rzeczpospolita Ludowa (dalej: PRL), przynajmniej teoretycznie, była państwem jednolitym pod względem narodowym i wyznaniowym. Polityka narodowościowa władz PRL wynikała w dużym stopniu ze zmiany granic i położenia geopolitycznego kraju. Z jednej strony nastąpiło wysiedlenie niemieckiej mniejszości narodowej za Odrę⁴³, a z drugiej, w ramach akcji „Wisła” (operacji „Wisła”), przesiedlenia społeczności ukraińskiej z Bieszczad – z ziem południowo-wschodnich na północ i zachód – w okolice Kołobrzegu czy Wrocławia⁴⁴. To właśnie tzw. Ziemie Odzyskane (Dolny Śląsk, Pomorze Zachodnie) stały się regionami wielonarodowymi. Przyczyniły się do tego powojenne przesiedlenia. Wśród przemieszczających się ze Wschodu byli Żydzi, Łemkowie, Ukraińcy. Na Dolny Śląsk dotarli migranci wewnętrzni (Polacy z Polski centralnej), przesiedleńcy i repatrianci ze Związku Radzieckiego, z Kresów Wschodnich, a także reemigranci z innych krajów (z Francji, Belgii, Niemiec i in.). Nową grupę narodową stanowili Jugosłowianie, Grecy czy Macedończycy, którzy skorzystali z azylu politycznego w związku z wydarzeniami w ich kraju⁴⁵.

W latach 60. XX wieku, według oficjalnych danych, w PRL mieszkało zaledwie 456 500 obywateli niebędących Polakami (180 tys. Białorusinów, 25 tys. Czechów i Słowaków, 12 tys. Litwinów, 2,5 tys. Niemców, 12 tys. Rosjan, 200 tys. Ukraińców i 25 tys. Żydów). Wskutek polityki władz państwowych i oni stopniowo zasymilowali się ze społecznością polską. Za cenę korzystniejszych ofert pracy czy przenosząc się w głąb kraju, młode pokolenie Białorusinów czy Ukraińców powoli traciło poczucie własnej tożsamości narodowej. Pod koniec lat 60. ubiegłego stulecia również niemiecka mniejszość narodowa nie przejawiała już zbyt dużej aktywności – tę podtrzymywało głównie starsze pokolenie. Młodszy natomiast, zwłaszcza w latach 70.–80., zdecydowali się na opuszczenie kraju i wyjazd do Republiki Federalnej Niemiec,

⁴³ B. Nitschke, *Wysiedlenie ludności niemieckiej z Polski w latach 1945–1949*, Zielona Góra 1999; kilka artykułów w: *Wędrowniacy. Powojenny transfer ludności w Polsce Ludowej*, red. M. Fic, Katowice 2018.

⁴⁴ R. Drozd, *Zasady rozmieszczania ludności ukraińskiej na Ziemiach Odzyskanych w ramach akcji „Wisła”*, „Słupskie Studia Historyczne”, 1993, nr 3, s. 104–105.

⁴⁵ Szerzej: B. Techmańska, *Stosunki sąsiedzkie na dolnośląskiej wsi w pierwszych latach powojennych*, w: *Dobre i złe sąsiedztwa. Historia kluczem do zrozumienia współczesnych relacji międzysąsiedzkich*, red. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła, Bydgoszcz 2016, s. 95–109.

korzystając z tzw. pochodzenia niemieckiego⁴⁶. Z kolei Żydów „skłoniono” (czytaj: zmuszono) do opuszczenia granic Polski. Akcja „zniechęcania” (prześladowań) nasiliła się już w 1967 roku, a przybierając na sile w 1968 roku, doprowadziła do przymusowego opuszczenia przez nich kraju⁴⁷. Zezwolenie na wyjazd otrzymywali pod warunkiem zrzeczenia się obywatelstwa PRL. *De facto* nie otrzymywali paszportów, a jedynie „dokument podróżny” – „psi paszport”, jak go nazywano⁴⁸. W ten sposób władze polskie pozbyły się nie tylko obywateli niewygodnych z punktu widzenia politycznego, ale także wielu niezwykle uzdolnionych artystów, pisarzy czy naukowców. Przestały funkcjonować instytucje żydowskie, co stanowiło niepowetowaną stratę nie tylko dla środowisk żydowskich, ale także dla kultury polskiej. Według różnych szacunków w latach 1968–1971 z Polski wyemigrowało 15–30 tys. osób pochodzenia żydowskiego (w tym niejednokrotnie i ich polscy współmałżonkowie).

Polityka narodowościowa władz PRL, zmierzająca do jednorodności państwa, doprowadziła do niepowetowanych strat dla jednostki i całego społeczeństwa. Przymusowe wysiedlenia ludności niepolskiej, ale i obywateli polskich innego pochodzenia narodowego doprowadziły do uszczerbku w ubogacaniu społeczeństwa i postawy tolerancji, a także utraty tysięcy twórców wartości materialnych i duchowych⁴⁹. Ponadto, polityka władz PRL utrwalała przedwojenne przekonania, uprzedzenia narodowe czy ksenofobię. W szkołach, w podręcznikach ugruntowano mitologię narodową, a ta z kolei z czasem w wielu przypadkach zaowocowała nastrojami nie tylko narodowymi, ale i nacjonalistycznymi. A to już było bardzo niebezpieczne...

Transformacja ustrojowa przełomu lat 80.–90. ubiegłego stulecia i powstanie Trzeciej Rzeczypospolitej Polskiej (dalej: III RP) przywróciły prawa mniejszościom narodowym mieszkającym w granicach państwa polskiego⁵⁰. W zaistniałych nowych okolicznościach na Górnym

⁴⁶ Ibidem, s. 247–248.

⁴⁷ D. Stola, *Emigracja pomarkowa*, „Prace Migracyjne”, 2000, nr 34, s. 1–21, Instytut Studiów Społecznych UW, [online], [dostępny: <https://www.migracje.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2016/12/034.pdf>], [dostęp: 10.05.2022].

⁴⁸ Ibidem, s. 7.

⁴⁹ Szerzej: A. Cała, R. Drozd P. Madajczyk, A. Mirga, E. Mironowicz, *Mniejszości narodowe w Polsce. Państwo i społeczeństwo polskie a mniejszości narodowe w okresach przełomów politycznych (1944–1989)*, Warszawa 1998.

⁵⁰ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. uchwalona przez Zgromadzenie

i Dolnym Śląsku część ich mieszkańców zaczęła oficjalnie deklarować przynależność do narodu niemieckiego, powstawały niemieckie stowarzyszenia kulturalne. Tak więc polityka władz PRL przyniosła skutki odwrotne do zamierzonych. We Wrocławiu, Opolu czy w miastach na Górnym Śląsku obywatele polscy z niemieckimi korzeniami narodowościowymi nadal utożsamiają się z państwem polskim i jednocześnie kultywują swoje od pokoleń tradycje rodzinne. Podobnie przedstawia się sytuacja osób z rodowodem żydowskim. Po wysiedleniach dokonanych w latach 1968–1971 w Polsce pozostało zaledwie 6–10 tys. Żydów, którzy przez cały czas starannie ukrywali swoją tożsamość. Obecnie następuje powolny, ale konsekwentny proces deklarowania przynależności do wspólnoty żydowskiej⁵¹. Przemiany dokonywane w Polsce po 1989 roku stworzyły warunki do nieskrępowanej działalności środowisk żydowskich.

Pisząc o mniejszościach narodowych, nie sposób pominąć grup etnicznych, które pomimo różnych zawirowań historycznych, zmian granic państwa polskiego przetrwały i kultywują swoją tradycję, język (gwarę) i odmienność. Formalnie, zgodnie z ustawą z 2005 roku, w Polsce uznaje się zaledwie cztery grupy etniczne (karaimską, łemkowską, romską i tatarską)⁵². A co z pozostałymi grupami, które od wieków podkreślają swoją „inność”, przy jednoczesnej deklaracji przynależności do polskości? Weźmy dla przykładu trzy grupy: na północy Kaszubów⁵³, bardziej w centrum Kurpiów⁵⁴, a na południu Ślązaków⁵⁵. Wszyscy oni

Narodowe w dniu 2 kwietnia 1997 r., przyjęta przez Naród w referendum konstytucyjnym w dniu 25 maja 1997 r., podpisana przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 16 lipca 1997 r., Dz.U. 1997 Nr 78 poz. 483, Rozdział II, Art. 35: „1. Rzeczpospolita Polska zapewnia obywatelom polskim należącym do mniejszości narodowych i etnicznych wolność zachowania i rozwoju własnego języka, zachowania obyczajów i tradycji oraz rozwoju własnej kultury. 2. Mniejszości narodowe i etniczne mają prawo do tworzenia własnych instytucji edukacyjnych, kulturalnych i instytucji służących ochronie tożsamości religijnej oraz do uczestnictwa w rozstrzyganiu spraw dotyczących ich tożsamości kulturowej”.

⁵¹ *Odrodzenie życia żydowskiego w Polsce po 1989 roku*, Polin. Muzeum Historii Żydów Polskich (4.06.2019), [online], [dostępny: <https://polin.pl/pl/aktualnosci/2019/06/03/odrozenie-zycia-zydowskiego-w-polsce-po-1989-roku>], [dostęp: 10.05.2022].

⁵² Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym, Dz.U. 2005 Nr 17 poz. 141, Rozdział 1, pkt. 4.

⁵³ C. Obracht-Prondzyński, *Kaszubi. Między dyskryminacją a regionalną podmiotowością*, Gdańsk 2002; idem, *Kaszubi dzisiaj: kultura, język, tożsamość*, Gdańsk 2007.

⁵⁴ A. Dobroński, *Kształtowanie się granic Puszczy Zielonej*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, 1993, z. 7, s. 78–85.

⁵⁵ Z. Greń, *Tożsamość Śląska: etniczna czy regionalna?*, w: *Tożsamość etniczna i kulturowa Śląska w procesie przemian*, red. H. Rusek, A. Drożdż, Wrocław – Cieszyn 2009, s. 251–267.

przez lata, czy to pod zaborem rosyjskim, czy pruskim, a potem część z nich w granicach państwa niemieckiego w dwudziestoleciu międzywojennym, zachowali swoją mowę i zwyczaje.

W kolejnych niemieckich spisach ludności Kaszubi jako język macierzysty wskazywali język kaszubski (np. w 1900 r. ponad 100 tys. osób⁵⁶). Po II wojnie światowej władze PRL próbowały skłócić mieszkańców Pomorza, strasząc separatyzmem Kaszubów i ich ewentualnymi dążeniami przyłączenia tego regionu do RFN, co sami zainteresowani traktowali jako nieuzasadnione sugestie. Świątełko w tunelu pojawiło się po „odwilży październikowej” w 1956 roku. Kaszubi otrzymali zgodę na tworzenie własnych organizacji i stowarzyszeń, przy jednoczesnym nieuznawaniu prawa do własnej mowy, traktowanej jako gwara. Dopiero czasy transformacji ustrojowej i gwarancje konstytucyjne sprawiły, że Kaszubi zaczęli być traktowani jako „grupa etniczna”, „wspólnota etniczna”, mniejszościowa grupa etniczna o statusie autochtonicznym. Z czasem doczekali się własnego szkolnictwa i elementarza⁵⁷, a na maturze co roku kilka–kilkanaście osób zdaje egzamin z języka kaszubskiego.

Kurpie jako grupa etnograficzna wywodząca się z plemienia Mazurów mieszkali na rubieży ludów bałtyckich, na terenach i obrzeżach Puszczy Zielonej (części jednej z puszczy mazowieckich)⁵⁸. Od początku cieszyli się specjalnymi względami, podlegając bezpośrednio władzy królewskiej. Pomimo rozbiorów (praktycznie do 1915 r. zabór rosyjski) jak i w czasach późniejszych pielęgnowali swój folklor, w tym gwarę kurpiowską. W dwudziestoleciu międzywojennym regiony kurpiowskie obejmowały 10 gmin, a Kurpie stanowili całkiem liczną populację wśród Polaków na tym terenie (według spisu z 1921 r. przeszło 60 tys. osób⁵⁹). W czasach PRL kulturę kurpiowską starano się wykorzystywać na zasadzie ludowości, stąd taka popularność haftowanych serwet czy obrusów w sklepach „Cepelii”. Młodzi natomiast, szukając szansy rozwoju, uciekali do miast i wtapiali się w ich środowiska. Dopiero przemiany ustrojowe w Polsce po 1989 roku stworzyły podatny

⁵⁶ Za: Ł. Grzędzicki, „Kaszuby nie należą do Polski, one Polskę stanowią”, w: *Tożsamość – Kultura – Równość. Refleksje z okazji piętnastolecia Ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym*, red. C. Obracht-Prondzyński, M. Milewska, Gdańsk 2020, s. 100.

⁵⁷ W. Bobrowsci, K.I. Kwiatkowskô, *Kaszëbscë abecadło: twój pierwszy elementôrz*, Gdańsk 2000.

⁵⁸ Szerzej: A. Dobroński, op. cit., s. 78–80.

⁵⁹ Za: ibidem, s. 83.

grunt pod odradzanie się tożsamości etnicznej Kurpiów. Podobnie jak w przypadku Kaszub, na początku XXI wieku w regionie Kurpiowszczyzny zaczęły powstawać związki i stowarzyszenia, które propagują swoją kulturę. Kurpie mają też swój elementarz⁶⁰.

Takiego elementarza i praw do szkolnictwa nie doczekali się Ślązacy. W czasach PRL zakazywano używania mowy śląskiej w szkołach i urzędach, a w III RP negatywnie odniesiono się do wniosku o uznanie ich mniejszością etniczną⁶¹. Ślązacy w zasadzie spełniają pięć z sześciu warunków, żeby uznać ich za mniejszość etniczną: odróżniają się językiem (mową), kulturą i tradycją, a także dążą do ich zachowania, mają świadomość „własnej historycznej wspólnoty etnicznej”, od wieków zamieszkują obecne terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. Nie spełniają jednak warunku ostatniego: poczucia odrębności wobec narodu we własnym państwie. Ślązacy deklarując swoją śląskość, jednocześnie deklarują swoją polskość, podobnie jak to czynią Kaszubi i Kurpie. W przypadku mowy śląskiej jest ona traktowana jako dialekt śląski powstały z mieszanki języka polskiego i niemieckiego (dialektu środkowoniemieckiego – *Ostmitteldeutsch*). Ponadto wśród powodów nieuznawania Ślązaków jako grupy etnicznej jest problem zamieszkiwanego przez nich obszaru: większość osób deklarujących narodowość śląską mieszka na Górnym Śląsku – w środkowej części województwa śląskiego, wschodniej części województwa opolskiego (Dolny Śląsk), jak również w Czechach (Śląsk Cieszyński). Czy zatem istnieje naród śląski?⁶² Może formalnie nie, ale czy to znaczy, że nie ma prawa do swej odrębności językowo-kulturalnej? Czy to na Śląsku Górnym, czy Dolnym, obok Polaków (razem z Polakami), obok przedstawicieli różnych napływowych mniejszości narodowych (potomków Czechów, Słowaków, Niemców, Ukraińców czy Greków i Macedończyków), mieszkają Ślązacy, co jest faktem. I nie jest ważne, czy formalnie, czy nieformalnie, ale mają swoją tradycję, obyczaje i należy to uszanować. Jest

⁶⁰ W. Łukaszewski, *Elementarz Kurpśosky. Lucta śě kurpśoskej mowyo*, Jednorozec 2010.

⁶¹ Sprawozdanie Komisji Administracji i Spraw Wewnętrznych oraz Komisji Mniejszości Narodowych i Etnicznych o obywatelskim projekcie ustawy o zmianie ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym, a także niektórych innych ustaw. Druk nr 944 (projekt ustawy dotyczy uznania mniejszości śląskiej), Sejm Rzeczypospolitej Polskiej VIII kadencji, [online], [dostępny: <https://www.sejm.gov.pl/sejm8.nsf/druk.xsp?nr=944>], [dostęp: 10.05.2022].

⁶² J. Tomaszewski, *Czy istnieje naród śląski?* (czerwiec 2005, www.onet.pl), Internet Archive Wayback Machine, [online], [dostępny: <https://web.archive.org/web/20051220163802/http://ornatowski.com/lib/slazacy.htm>], [dostęp: 10.05.2022].

to na pewno grupa etnoregionalna – zbiorowość będąca czasami pochodzenia mniejszościowego, pielęgnująca swoją tradycję i obyczaje, a przy tym wzbogacająca narodową kulturę⁶³.

Jest jeszcze jeden problem: pod koniec XX i na początku XXI wieku w Europie, ale i częściowo w Polsce nastąpił wzrost liczby imigrantów z krajów uboższych. Pewnym grupom, części społeczności, zwłaszcza o odmiennych wartościach (w wyniku zetknięcia się świata cywilizacji Zachodu ze światem muzułmańskim), odmawia się przynależności do określonego kręgu kulturowego⁶⁴. Natomiast w przypadku akceptacji odmienności i dopuszczenia do wspólnej egzystencji w ramach jednego państwa pojawiają się dylematy, na ile można ingerować w reguły i obyczaje członków tej społeczności (przykład traktowania kobiet w świecie muzułmańskim). Ta odmienność kulturowa (językowa, religijna, obyczajowa) jest powodem wielu różnic, podobnie jak kolor skóry, miejsce urodzenia, narodowość czy obywatelstwo.

Wbrew pozorom, współczesna Polska nie do końca jest krajem jednolitym. Co prawda Polacy stanowią zdecydowaną większość, to jednak nie są jedynym narodem zamieszkującym ziemię polskie. Chociaż w Narodowym Spisie Powszechnym z 2011 roku narodowość polską zadeklarowało 93,72 proc. ankietowanych, to jednak wiele osób (2,17 proc.) wskazało również drugie pochodzenie⁶⁵. W kolejnym Narodowym Spisie Powszechnym (w 2021 r.) oficjalnie była już możliwość zadeklarowania przynależności do mniejszości narodowej i etnicznej⁶⁶. Ankietowany mógł wskazać jedną spośród 14 narodowości (polską, białoruską, czeską, karaimską, litewską, łemkowską, niemiecką, ormiańską, romską, rosyjską, słowacką, tatarską, ukraińską, żydowską),

⁶³ H. Rusek, *Wielokulturowość z konfliktem w tle – Ślązacy: naród? Narodowość? Grupa etniczna?*, w: *Pogranicze. Studia Społeczne*, t. 25, red. D. Misiejuk, J. Nikitorowicz, A. Sadowski, Białystok 2015, s. 130.

⁶⁴ Wystarczy dokonać przeglądu komentarzy na różnych forach społecznościowych. Chcąc uniknąć napiętnowania konkretnych (prywatnych) osób, w niniejszym artykule zrezygnowano z przywołania przykładów tych negatywnych wypowiedzi.

⁶⁵ Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2011. Podstawowe informacje o sytuacji demograficzno-społecznej ludności Polski oraz zasobach mieszkaniowych. Opracowanie przygotowane na Kongres Demograficzny w dniach 22–23 marca 2012, Warszawa, marzec 2012 r., s. 17, tab. 8, Główny Urząd Statystyczny, [online], [dostępny: https://stat.gov.pl/cps/rde/xber/gus/lu_nps2011_wyniki_nsp2011_22032012.pdf], [dostęp: 10.08.2022].

⁶⁶ Lista pytań w Narodowym Spisie Powszechnym 2021, Główny Urząd Statystyczny, [online], [dostępny: <https://spis.gov.pl/lista-pytan-w-nsp-2021/>], [dostęp: 10.05.2022]. W dziale: Kwestionariusz osobowy – pytanie: „Jaka jest Pana(i) narodowość? (Przez narodowość należy rozumieć przynależność narodową lub etniczną – nie należy jej mylić z obywatelstwem)”.

a także sam zgłosić „inną” (w ankiecie był otwarty zapis tekstowy). Wyniki spisu ludności z 2021 roku wskazują, że ludność o polskich identyfikacjach narodowościowych obejmowała 37 149,5 tys. osób, co stanowi 97,7 proc. ogółu mieszkańców Polski, natomiast o innych niż polska identyfikacjach – 1 339,6 tys. osób, czyli 3,5 proc.⁶⁷. Najliczniej identyfikację narodowo-etniczną, poza inną niż polska, deklarowano śląską i kaszubską. W odniesieniu do deklaracji śląskich w Narodowym Spisie Powszechnym odnotowano aż 43,7 proc. odpowiedzi na pierwsze lub drugie pytanie etniczne w stosunku do identyfikacji polskiej. Deklaracje kaszubskie były na poziomie 13,2 proc. wśród ogółu osób deklarujących identyfikację inną niż polską. Kolejne zadeklarowane narodowości to niemiecka (9,9 proc.) i ukraińska (5,9 proc.)⁶⁸, a także białoruska (4,1 proc.) i angielska (3,6 proc.). Łącznie zadeklarowano 36 grup identyfikacji narodowo-etnicznych, w tym, poza wymienionymi wyżej, zadeklarowano narodowości: amerykańską, włoską, żydowską, rosyjską, francuską, łemkowską, romską, irlandzką i litewską (w kolejności pod względem zadeklarowanej identyfikacji), a także: holenderską, norweską, hiszpańską, czeską, szwedzką, ormiańską, belgijską, kanadyjską, słowacką, grecką, tatarską, wietnamską, szkocką, australijską, karaïmską, austriacką, duńską, szwajcarską, turecką, bułgarską, japońską i węgierską.

Co zatem jest wykładnią polskości? Kogo należy uznać Polakiem? Formalnie problem ten rozstrzyga prawo, czyli posiadanie obywatelstwa polskiego. Ale w barwach biało-czerwonych w wielu dyscyplinach sportowych występuje wielu naturalizowanych zawodników i zawodniczek⁶⁹. Tak więc obywatelstwo jest nabyte i nie stanowi wyrazistego kryterium przynależności.

⁶⁷ Tablice z ostatecznymi danymi w zakresie przynależności narodowo-etnicznej, języka używanego w domu oraz przynależności do wyznania religijnego, Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2021, Główny Urząd Statystyczny 28 września 2023, [online], [dostępny: <https://stat.gov.pl/spisy-powszechnie/nsp-2021/nsp-2021-wyniki-ostateczne/tablice-z-ostatecznymi-danymi-w-zakresie-przynaloznosci-narodowo-etnicznej-jezyka-uzywanego-w-domu-oraz-przynaloznosci-do-wyznania-religijnego,10,1.html>], [dostęp: 10.10.2023].

⁶⁸ Narodowy Spis Powszechny został przeprowadzony w terminie od 1 kwietnia 2021 r. do 30 września 2021 r., według stanu na dzień 31 marca 2021 r., godz. 24.00, czyli na rok przed masowym napływem Ukraińców szukających schronienia w Polsce w następstwie agresji Rosji na Ukrainę (24 lutego 2022 r.).

⁶⁹ *Oto najlepsi naturalizowani sportowcy występujący w polskiej reprezentacji*, serwis Onet „Przegląd Sportowy”, 1.05.2021, [online], [dostępny: <https://przegladSPORTOWY.onet.pl/plebiscyt-przegladu-sportowego/najlepsi-naturalizowani-sportowcy-wypstępujący-w-polskiej-reprezentacji/2htsr1b>], [dostęp: 10.05.2022].

Czy wykładnią polskości jest fragment wiersza Marii Konopnickiej?
*Ojczyzna moja – ta ziemia droga,
Gdziem ujrzał słońce i gdziem poznał Boga,
Gdzie ojciec, bracia i gdzie matka miła
W polskiej mnie mowie pacierza uczyła*⁷⁰.

Czy można powiedzieć, że religia katolicka jest spoiwem polskości? Odpowiedź na to pytanie jest pozytywna przynajmniej w odniesieniu do czasów minionych. W okresie zaborów czy w PRL katolicyzm był ostoją polskości oraz symbolem wolności. Współcześnie relacje pomiędzy religią a tożsamością narodową są bardziej skomplikowane. Deklaratywność przynależności Polaków do Kościoła katolickiego bywa bezrefleksyjna⁷¹. Praktyka jest zgoła inna. Co prawda ok. 85 proc. Polaków to katolicy, ale według danych Instytutu Statystyki Kościoła Katolickiego w 2019 roku w mszach świętych uczestniczyło 36,9 proc. wiernych, a zaledwie 17,3 proc. przystąpiło do komunii świętej⁷². Religia katolicka jako czynnik polskiej tożsamości narodowej ostatnimi czasy zaczyna się kruszyć – daje się zauważyć coraz częstsze odchodzenie wiernych od Kościoła (apostazja czy deklaracyjny ateizm)⁷³. Należy jednak dopowiedzieć, że wystąpienie z Kościoła katolickiego zatraciło swój religijny charakter (podkreślanie ateizmu), a stało się protestem przeciwko nadużyciom i roli, jaką Kościół odgrywa w życiu publicznym, a zwłaszcza politycznym państwa. Trzeba też pamiętać, że Kościół katolicki nie jest jedyną wspólnotą wyznaniową w Polsce. Polacy to również protestanci, prawosławni, ale także muzułmanie czy Żydzi.

⁷⁰ J. Sawa [M. Konopnicka], *Śpiewnik historyczny. 1767–1863*, Lwów 1905, s. 4, Wielopolska Biblioteka Cyfrowa, [online], [dostępny: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/11984/edition/19477/content>], [dostęp: 21.05.2022].

⁷¹ J. Krasowska, *Religia jako czynnik wpływający na tożsamość narodową Polaków*, „Studia Sandomierskie: teologia, filozofia, historia”, T. 20: 2013, nr 2, s. 117.

⁷² *Annuaire Statisticum Ecclesiae in Polonia AD 2020*, Dane za rok 2020, Warszawa 2021, Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC im. Witolda Zdaniewicza, [online], [dostępny: <https://www.iskk.pl/images/stories/Instytut/dokumenty/annuaire-statisticum-ecclesiae-in-polonia-dane-za-rok-2020.pdf>], [dostęp: 10.05.2022]; *W 2019 r. nieznaczny spadek chodzących do kościoła*, Katolicka Agencja Informacyjna (10.12.2020), [online], [dostępny: <https://www.ekai.pl/w-2019-r-nieznaczny-spadek-chodzacych-do-kościoła/>], [dostęp: 10.05.2022].

⁷³ Uchwała nr 20/370/2015 Konferencji Episkopatu Polski z dnia 7 października 2015 r. dotycząca wydania *Dekretu Ogólnego Konferencji Episkopatu Polski w sprawie wystąpień z Kościoła oraz powrotu do wspólnoty Kościoła*, Akta Konferencji Episkopatu Polski Nr 27/2016, Biuro Przewodniczącego KEP, [online], [dostępny: https://episkopat.pl/wp-content/uploads/2016/04/dekret_ogolny.pdf], [dostęp: 10.05.2022].

Warto zastanowić się nad innym kryterium stanowiącym wyznacznik polskości. Władysław Bełza w 1900 roku w *Katechizmie polskiego dziecka* zebrał „Wyznanie wiary dziecięcia polskiego” zaczynające się od słów: „Kto Ty jesteś? / Polak mały. / Jaki znak twój? / Orzeł biały...”⁷⁴. Jest to przykład wychowywania młodego pokolenia w duchu poszanowania dla symboli narodowych oraz poczucia przynależności do narodu polskiego.

To wychowanie patriotyczne ma miejsce również współcześnie. Naukę o polskich symbolach uczniowie zaczynają od pierwszych lat edukacji w szkole. Od najmłodszych lat kształtuje się w nich poczucie współuczestnictwa w określonej wspólnotie⁷⁵. Najpierw wynika ona z więzów krwi, a później również i z tożsamości etnicznej oraz narodowej. Młody człowiek identyfikuje się z rodziną (rodzicami i rodzeństwem), swoją percepcję poszerza o dziadków, ciotce, wujków i kuzynostwo. Gdy nabiera zdolności abstrakcyjnego myślenia, swoją przynależność zaczyna postrzegać również w kontekście narodowym.

Obecnie edukacja historyczna w Polsce, zgodnie z założeniami ministerialnymi⁷⁶, nastawiona jest na pielęgnowanie pamięci historycznej (co jest zasadne), ale w ramach tej pamięci nie powinna się skupiać na klęskach i niepowodzeniach. Jak słusznie zauważył Andrzej Paczkowski: „Za dużo martyrologii nie służy pamięci”⁷⁷.

⁷⁴ W. Bełza, *Kto ty jesteś. Polak mały*, Wrocław 2006, s. 3–4: „Kto ty jesteś? / Polak mały. / Jaki znak twój? / Orzeł biały. / Gdzie ty mieszkasz? / Między swemi. / W jakim kraju? / W polskiej ziemi. / Czem ta ziemia? / Mą ojczyzną. / Czem zdobyta? / Krwią i blizną. / Czy ją kochasz? / Kocham szczerze. / A w co wierzysz? / W Polskę wierzę. / Coś ty dla niej? / Wdzięczne dziecię. / Coś jej winien? / Oddać życie”.

⁷⁵ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej, Dz.U. 2017 poz. 356: „Kształcenie ogólne w szkole podstawowej ma na celu: 1) wprowadzanie uczniów w świat wartości, w tym ofiarności, współpracy, solidarności, altruizmu, patriotyzmu i szacunku dla tradycji, wskazywanie wzorców postępowania i budowanie relacji społecznych, sprzyjających bezpiecznemu rozwojowi ucznia (rodzina, przyjaciele); 2) wzmacnianie poczucia tożsamości indywidualnej, kulturowej, narodowej, regionalnej i etnicznej...”; HISTORIA: wymagania szczegółowe: „Najważniejsze elementy polskiego dziedzictwa kulturowego. Uczeń: 1) zna symbole narodowe (barwy, godło, hymn państwowy), najważniejsze święta narodowe i państwowe, potrafi wytłumaczyć ich znaczenie; 2) zna legendy o początkach państwa polskiego; 3) wieże najważniejsze zabytki i symbole kultury polskiej z właściwymi regionami”.

⁷⁶ Ibidem oraz Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 stycznia 2018 r. w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego dla liceum ogólnokształcącego, technikum oraz branżowej szkoły II stopnia, Dz.U. 2018 poz. 467.

⁷⁷ A. Paczkowski, *Za dużo martyrologii nie służy pamięci*, rozm. przepr. R. Romaniec (16.10.2013),

Kształcenie patriotów w oparciu o dewizę „Bóg – Honor – Ojczyzna”, manifestacje poświęcone żołnierzom wyklętym oraz pieśni raperów o powstaniu warszawskim nie powinny budzić niechęci wobec „Innych” oraz przyczyniać się do przemocy. Trzeba pamiętać, że patriotyzm od uwielbienia własnego narodu i poczucia wyższości nad innymi dzieli bardzo cienka linia, po przekroczeniu której jest już krok do nacjonalizmu. O tym też trzeba mówić młodzieży. Źle zinterpretowany przekaz na temat przeszłości może przynieść niezamierzony skutek. Głoszenie pamięci o bohaterach danego narodu jest chwalebne, ale źle ukierunkowane prowadzi do odradzania się radykalnych ruchów nacjonalistycznych⁷⁸.

W przekazie na temat przeszłości należy zachować równowagę. Nie tylko Polacy ucierpieli z rąk innych narodów, sami także niekiedy przyczynili się do ich skrzywdzenia. Takimi niechlubnymi przykładami są: problem Zaolzia, mord w Jedwabnem i w Pawłokomie, pogrom kielecki czy akcja „Wisła”. Zresztą to nie wszystkie przejawy naszej niezbyt chwalebnej przeszłości. Za to z dumą często przywołuje się słowa Zygmunta II Augusta o tolerancji religijnej i braku stosów, na których by palono czarownice, zapominając przy tym np. o tumulcie toruńskim w 1724 roku⁷⁹.

Prezentując dzieje państwa i narodu polskiego, warto pokazywać uczniom również historię regionu, wzbogaconą o tradycje wszystkich

Deutsche Welle, [online], [dostępny: <https://www.dw.com/pl/za-du%C5%BCo-martyrologii-nie-s%C5%82u%C5%BCy-pami%C4%99ci/a-17156454?maca=pol-rss-pol-pol-3288-xml-mrss>], [dostęp: 2.08.2022].

⁷⁸ Ostatnimi laty w Polsce ruch narodowy to wiele organizacji o radykalnych poglądach, już nie patriotycznych czy narodowych, ale nacjonalistycznych, ocierających się o faszyzujące. Wśród nich Młodzież Wszechpolska jest organizacją najmniej skrajną ideowo. Dalej idzie Obóz Narodowo-Radykalny, programowo nawiązujący do przedwojennego ekstremalnie prawicowego ugrupowania o tej samej nazwie, a także oddzielająca się z niej (25.10.2020) Straż Narodowa z Robertem Bąkiewiczem. Poglądy głoszone przez te organizacje są dowodem na ewolucję od haseł „o wolność naszą i waszą” do tzw. nowego patriotyzmu, czyli egoizmu narodowego i wrogości wobec innych. Takimi postawami zaniepokojona jest Organizacja Narodów Zjednoczonych, wystosowująca w 2019 r. „Rekomendacje Komitetu ONZ ds. Likwidacji Dyskryminacji Rasowej (CERD) po XXII–XXIV sprawozdaniu Polski”, w których wskazała niezbędne działania, w tym „egzekwowanie prawa zakazującego istnienia grup lub organizacji, które promują lub podlegają do dyskryminacji rasowej” – patrz: Biuletyn Informacji Publicznej Rzecznika Praw Obywatelskich (30.08.2019), [online], [dostępny: <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/rekomendacje-komitetu-onz-ds-likwidacji-dyskryminacji-rasowej-cerd-po-xxii-xxiv-sprawozdaniu-polski>], [dostęp: 10.05.2022].

⁷⁹ S. Salmonowicz, *O toruńskim tumulcie z roku 1724*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, T. 28: 1983, s. 161–184. Warto zająrzeć do: I. Kienzler, *Mroczne karty historii Polski*, Warszawa 2013. Autorka przybliżyła fakty z naszej historii (od początków państwowości polskiej do rozbiorów) pomijane w podręcznikach szkolnych, o których trudno powiedzieć, że są powodem do dumy.

narodów i grup etnicznych tu zamieszkujących w przeszłości i obecnie. Pozwoli to młodym ludziom dostrzec odmiennosc kulturową własnego otoczenia, a tym samym latwiej zrozumiec procesy i zjawiska zachodzace w skali kraju czy kontynentu. Patriotyzm wyrabia w mlodziezy poczucie przynaleznosci do wspolnoty narodowej i regionalnej. Młodzież mądrze poprowadzona przez pedagogów wyrobi w sobie tolerancję oraz akceptację innych narodów, ich poglądów i obyczajów. Powinno się więc ją uczyć postaw pacyfistycznych i przezwyciężenia historycznych niechęci, urazów czy też stereotypów w postrzeganiu „Innych”. Uwaga ta odnosi się również do narastającego w Europie globalizmu. Dostrzeganie interesów narodowych w powiązaniu z interesami ogólnoeuropejskimi wcale nie oznacza odejścia od patriotyzmu. „Patriotyzm jako miłość ojczyzny przyznaje wszystkim innym narodom takie samo prawo jak własnemu, a zarazem jest drogą do uporządkowanej miłości społecznej”⁸⁰. Jego przeciwieństwem jest nacjonalizm, który „uznaje tylko dobro własnego narodu i tylko do niego dąży, nie licząc się z prawami innych”⁸¹.

Tak więc to m.in. od historyków, pedagogów, ale także i od polityków zależy, jaką będziemy mieli Rzeczpospolitą, a ta jest uzależniona od „młodzieży chowania”⁸². „Przyznanie statusu nadrzędnego interesom politycznym (a do takich należą hasła wzmacniania wspólnoty, racji stanu, krzewienia patriotyzmu itd.) niebezpiecznie przesuwając edukację w kierunku propagandy czy indoktrynacji”⁸³.

Trzeba budzić w młodzieży pasję poznawania historycznego, ale także uczyć zachowania dystansu do tego, co wydarzyło się w przeszłości. Tylko wtedy będzie ona mogła lepiej i bez emocji zrozumieć to, co dzieje się współcześnie.

Jeszcze większy problem jest z podręcznikową narracją historyczną, pochodną aktualnie obowiązującego przekazu historiograficznego

⁸⁰ Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość. Rozmowy na progu tysiącleci*, Kraków 2005, s. 73.

⁸¹ Ibidem.

⁸² Zdanie: „Zawsze takie będą rzeczypospolite, jak ich młodzieży chowanie” w 1787 r. przywołał Stanisław Staszic w *Uwagach nad życiem Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmana W.K. do dzisiejszego stanu Rzeczypospolitej Polskiej przystosowane*, Kraków 1926, s. 7, Repozytorium Cyfrowe Instytutów Naukowych, [online], [dostępny: http://rcin.org.pl/Content/731/Wa51_2760_PAN-I-2829_r1926-nr90_Uwagi-nad-zyciem-Jana-Zamoyskiego.pdf], [dostęp: 2.08.2022]. Słowa te niesłusznie są przypisywane Andrzejowi Fryczowi-Modrzewskiemu.

⁸³ T. Tokarz, *Państwo wobec edukacji historycznej. Polskie spory u progu XXI wieku*, w: *Pamięć – historia – polityka*, red. A.P. Bieś SJ, M. Chrost, B. Topij-Stempińska, Kraków 2012, s. 36.

oraz współczesnego stanu badań. Wynika ona również z polityki historycznej kreowanej przez władze państwowe, którym zależy na ukształtowaniu w uczniach określonych przekonań i postaw. Jednak chcąc osiągnąć zamierzony cel, niedopuszczalne jest narzucanie młodemu czytelnikowi jednoznacznych i do tego negatywnych opinii na temat nie tylko wydarzeń, ale także innych narodów mieszkających za granicą oraz w naszym kraju⁸⁴. Autorzy podręczników szkolnych do nauczania historii powinni wyjść naprzeciw zapotrzebowaniu młodego pokolenia. Nie można jednak karmić go tylko wzniosłymi hasłami o wyjątkowości własnego narodu. Warto pokazywać odmienność różnych kultur i religii. Przy tym słowa płynące z kart podręczników szkolnych powinny skłaniać do szacunku dla innych narodów. Niedopuszczalne jest naświetlanie wydarzeń we wrogości do innych. Podkreślanie interesów własnych, nieuwzględnianie spraw innych społeczeństw prowadzi do powstawania mitów, stereotypów i przekłamań w odniesieniu do historii⁸⁵. Autorzy podręczników szkolnych nie powinni pomijać czy pomniejszać dokonań kulturalnych mniejszości narodowych oraz sąsiadów, z którymi Polacy spotykają się na co dzień. Uczniowie żyjąc razem/obok tej „innej” kultury, są nie tylko jej obserwatorami, ale z czasem, zrozumiałwszy ją, zaczynają w niej uczestniczyć⁸⁶. Za mało uczymy, „jak żyć godnie, jak realizować swoje plany i marzenia, jak zmieniać swoje życie i najbliższego otoczenia, jak być pożytecznym dla swojego miasta i kraju w «zwykłych», «normalnych» czasach»⁸⁷.

Autorka niniejszego artykułu proponuje zatem model będący konsensusem edukacji historycznej. Po pierwsze: w przeszłości (w minionych wydarzeniach) doszukiwać się miejsca i roli własnego narodu. Po drugie: dostrzegać swoją wyjątkowość, ale także szanować odmienność innych. Uświadamiając młodym ludziom fakt wielokulturowości Polski, należy przygotowywać ich do udziału w życiu społecznym

⁸⁴ Taki przejaw został opisany w: T. Maresz, *Kompatybilność szkolnej edukacji historycznej z polityką władz partyjnych i państwowych w „Polsce Ludowej” na przykładzie postrzegania Rusi, Rosji i ZSRR*, w: *Dobre i złe sąsiedztwa. Sąsiad w historycznej narracji narodowej*, s. 174–195.

⁸⁵ Najnowszy podręcznik szkolny *Historia i Teraźniejszość. 1945–1979* Wojciecha Roszkowskiego (Kraków 2022) nie przestrzega tych zasad i rażąco je narusza.

⁸⁶ Z. Komorowski, *Wielokulturowość we współczesnych społeczeństwach (wybrane zagadnienia)*, „Rocznik Nauk Społecznych”, T. 7: 1979, s. 181.

⁸⁷ J. Maternicki, *Nauczanie historii a idea społeczeństwa obywatelskiego*, „Wiadomości Historyczne”, 1997, nr 3, s. 157.

w duchu zrozumienia i tolerancji wobec odmiennych kultur i obyczajów, innych przekonań, w tym – innych narodów i grup etnicznych.

Jak osiągnąć proponowany model nie tylko w ramach edukacji młodego pokolenia, ale także całego społeczeństwa? Identyfikacja narodowa i związki emocjonalne z własnym dziedzictwem kulturowym wcale nie muszą oznaczać konfrontacji. Powinno się szukać kompromisu. Wobec mniejszości narodowych od wieków mieszkających na ziemiach polskich należy wykazywać poszanowanie ich prawa do zachowania odrębności kulturowej, szacunek dla ich dorobku kulturowego i odmienności religijnej. Przecież przedstawiciele tych mniejszości, będąc obywatelami polskimi, uczestniczą w życiu społecznym i politycznym ich wspólnego państwa. Są tego świadomi. Większość powinna uznawać prawa mniejszości, a mniejszość nie nadużywać przyznawanych jej przywilejów i być lojalną wobec państwa, w którym mieszka⁸⁸. Wielokulturowość sprawia, że pojedynczy człowiek jest uczestnikiem różnych wspólnot kulturowych. Symbioza, jako sposób na życie w państwie wielokulturowym, zaproponowana w tytule artykułu, sprzyja „zapożyczeniom”, a to przynosi korzyść obu stronom dialogu międzykulturowego. Warto w tym miejscu przywołać słowa Władimira Biblera: „Po to, żebym był rzeczywistym uczestnikiem świata kultury, potrzebna mi jest kultura drugiego człowieka. Nie mogę się ograniczać do tego, że pozwalam mu być odmiennym. Ale muszę w jakiś sposób wprowadzić jego kulturę, jego wartości i prawdę w sferę mojego własnego myślenia. Podjąć wewnętrzny dialog z tą drugą kulturą i z tym odmiennym sposobem myślenia. To nie tylko tolerowanie czegoś odmiennego, ale także zrozumienie, że bez tego Innego Ja nie mogę być samym sobą”⁸⁹.

Własnej kultury nie tworzy się w próżni. Powstaje z inspiracji kultur sąsiednich. Kultura drugiego człowieka, innego narodu staje się zwierciadłem, w którym odbija się nasza własna⁹⁰. „Wzajemność oznacza, że każdy pozostaje sobą dzięki drugiemu. My – dzięki Wam, Wy – dzięki Nam. Jesteśmy nie tylko ze sobą, ale i dla siebie”⁹¹.

⁸⁸ M. Sobecki, *Kultura polska na wschodnich pograniczach. Studium tożsamości kulturowej Polaków na Grodzieńszczyźnie z perspektywy edukacji międzykulturowej*, Białystok 2007, s. 52.

⁸⁹ V.S. Bibler, *Myślenie jako dialog*, tłum. i wstęp J. Dobieszewski, Warszawa 1982, s. 187.

⁹⁰ A. Mirga, L. Mróz, *Cyganie. Odmienność i nietolerancja*, Warszawa 1994, s. 15.

⁹¹ J. Tischner, *Wstęp*, w: A. Mirga, L. Mróz, *Cyganie...*, s. 10–11.

Wzajemne oddziaływanie prowadzi do poznawania siebie nawzajem i dzięki temu „Obcy”, „Inny” nie jest nieznanym i niebezpiecznym, ale budzącym nasze zaciekawienie, a także twórczym, pozostawiającym w naszym wspólnym środowisku trwałe, wartościowy ślad. Przestrzeganie zasad tolerancji jest jedną z podstaw pokojowego współistnienia⁹². Tolerancji sprzyja otwartość na informację o Innym, dialog z nim oraz porozumiewanie się prowadzi do symbiozy kulturowej i umiejętności współżycia⁹³.

W sytuacji ludności napływowej – czy to imigrantów muzułmańskich (w kontekście fali uchodźców z 2015 r.), czy prawosławnych – zwłaszcza w czasach ukraińskich bieżących (uchodźców przed wojną rosyjsko-ukraińską w 2022 r.), dochodzi do akulturacji, czyli wchodzenia cudzoziemca/emigranta w odmienny krąg kulturowy. Może ono skutkować separacją (izolowaniem się od zastanej kultury i obyczajów z przewagą emocji negatywnych, ograniczaniem kontaktów z kulturą przyjmującą do koniecznego minimum), integracją (próbą przejścia dwoistości zachowań, wykazywaniem pozytywnego stosunku i chęci podtrzymania własnego dziedzictwa kulturowego oraz otwartością i udziałem w życiu społeczeństwa przyjmującego – zarówno w sferze zawodowej, jak i prywatnej), a także asymilacją (czyli upodobnianiem się, przejmowaniem nowych, zastanych wzorców zachowania, przy jednoczesnym przekreślaniu własnej, dotychczasowej tożsamości), ale też i marginalizacją (dekulturacją, czyli utratą własnej tożsamości przy jednoczesnym braku identyfikowania się z kulturą zastaną w nowym kraju, której towarzyszą negatywne emocje i wycofanie się)⁹⁴. Najlepszym rozwiązaniem dla obu stron, zarówno dla imigrantów, jak i społeczeństw przyjmujących, ich jest integracja. Jest ona procesem dwustronnym⁹⁵. Podobnie jak w przypadku mniejszości narodowych mieszkających od wieków na danym

⁹² A. Piejka, *Tolerancja i integracja drogą do pokojowego współistnienia w społeczeństwie wielokulturowym*, „Studia z Teorii Wychowania”, T. 7: 2016, nr 2, s. 160.

⁹³ J. Nikitorowicz, *Kompetencje do komunikacji międzykulturowej w aspekcie tradycyjnej wielokulturowości regionu i procesów migracyjnych*, „Pogranicze. Studia Społeczne”, T. XXI: 2013, s. 22.

⁹⁴ I. Parfieniuk, *Miedzy marginalizacją a integracją. Wybór jednostkowych strategii akulturacyjnych i ich uwarunkowania*, w: *Procesy migracji w społeczeństwie otwartym. Perspektywa edukacji międzykulturowej*, red. J. Nikitorowicz, D. Misiejuk, Białystok 2009, s. 294; K. Zdziebło, *Wielokulturowość współczesnego społeczeństwa wyzwaniem dla edukacji i kształcenia ustawicznego*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 2017, nr 2, s. 195.

⁹⁵ A. Borowiak, P. Szarota, *Tolerancja i wielokulturowość. Wyzwania XXI wieku*, Warszawa 2004, s. 196.

terenie, również na imigrantach spoczywa obowiązek włączania się w życie społeczne i polityczne państwa przyjmującego. Niemniej jednak to po stronie obywateli i władz państw przyjmujących leży konieczność stworzenia warunków umożliwiających imigrantom proces integracji. „Im zaś ktoś ma lepsze mniemanie o własnej kulturze, to tym więcej wysiłku powinien wkładać w poznawanie i zbliżanie się do kultur «bliźnich», innych narodów”⁹⁶.

W ramach podsumowania należy podkreślić jeszcze raz, że dialog, pluralizm kulturowy, świadomość międzykulturowa sprzyja przezwyciężaniu narosłych przez wieki mitów, uprzedzeń, stereotypów. Rozwiązaniem tego problemu jest poznawanie odmienności, zrozumienie jej i podejmowanie współpracy. To wzajemne wsparcie i akceptacja, pomimo różnic i podziałów, pozwoli społecznościom integrować się, a nie jedynie żyć obok siebie. Nie najlepszym rozwiązaniem jest pochłanianie jednych grup społecznych (narodów, mniejszości narodowych) przez drugie, gdyż to prowadzi do separowania się i jedynie do współżycia na zasadzie koegzystencji. W kontekście budowania podstaw integracji w społeczeństwach wielokulturowych ważne jest wypracowanie takich zasad współżycia społecznego, które zapewnią poczucie równości i bezpieczeństwa wynikającego z jednakowego traktowania siebie nawzajem. Najbardziej pożądaną formą jest ich symbioza, czyli współistnienie dwu lub więcej kultur, które wzajemnie się uzupełniają.

Streszczenie

Polska od zawsze była państwem wielonarodowościowym. Na ziemiach polskich, poczynając od średniowiecza, poprzez epokę nowożytną, cały XX wiek do czasów nam współczesnych Polacy i przedstawiciele różnych narodów żyli i funkcjonowali, akceptując siebie nawzajem, potrafili w większości przypadków zgodnie ze sobą koegzystować. Podmiotem analizy w niniejszym artykule uczyniono społeczność mieszkającą w Polsce dawniej i współcześnie. Przeanalizowano, na ile Polacy potrafili/potrafią układać sobie relacje z sąsiadem „Innym”, ale swoim.

⁹⁶ Z. Komorowski, op. cit., s. 181.

Summary

Poland has always been a multinational country. In Polish lands, starting from the Middle Ages, through the modern era, the entire 20th century to the present day, Poles and representatives of various nations lived and functioned accepting each other, and were able to coexist in harmony with each other in most cases. The subject of analysis in this article is the community living in Poland in the past and today. It was analyzed to what extent Poles were able to establish relationships with their “Other” neighbor, but their own.

Słowa kluczowe: Polska, Polacy, państwo wielonarodowościowe, Inny, Obcy, Swój

Keywords: Poland, Poles, multinational state, Other, Stranger, Own

Bibliografia

Źródła

Annuario Statisticum Ecclesiae in Polonia AD 2020, Dane za rok 2020, Warszawa 2021, Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC im. Witolda Zdaniewicza, <https://www.iskk.pl/images/stories/Instytut/dokumenty/annuario-statisticum-ecclesiae-in-polonia-dane-za-rok-2020.pdf>

W 2019 r. nieznaczny spadek chodzących do kościoła, Katolicka Agencja Informacyjna (10.12.2020), <https://www.ekai.pl/w-2019-r-nieznaczny-spadek-chodzacych-do-kosciola/>

Bełza W., *Kto ty jesteś? Polak mały*, Wrocław 2006

Bobrowski W., Kwiatkowski K.I., *Kaszëbscë abecadło: twój pierwszy elemeńtôr*, Gdańsk 2000

Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 grudnia 1931 r.: Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Polska, GUS Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1938, Centralna Biblioteka Statystyczna, http://statlibr.stat.gov.pl/F?func=full-set-set&set_number=001926&set_entry=000001&format=999

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe w dniu 2 kwietnia 1997 r., przyjęta przez Naród w referendum konstytucyjnym w dniu 25 maja 1997 r., podpisana przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 16 lipca 1997 r., Dz.U. 1997 Nr 78 poz. 483

- Lista pytań w Narodowym Spisie Powszechnym 2021, Główny Urząd Statystyczny, <https://spis.gov.pl/lista-pytan-w-nsp-2021/>. W dziale: Kwestionariusz osobowy – pytanie: „Jaka jest Pana(i) narodowość? (Przez narodowość należy rozumieć przynależność narodową lub etniczną – nie należy jej mylić z obywatelstwem)”
- Łukaszewski W., *Elemëntarz Kurpśosky. Łucta šě kurpśoskėj mowyo*, Jednorozec 2010
- Nearly 5 million jobs have been lost in Ukraine since the start of the Russian aggression, says ILO*, (11 May 2022) United Nations Ukraine, <https://ukraine.un.org/en/182130-nearly-5-million-jobs-have-been-lost-ukraine-start-russian-aggression-says-ilo>
- Paczkowski A., *Za dużo martyrologii nie służy pamięci*, rozm. przepr. R. Romaniec (16.10.2013), Deutsche Welle, <https://www.dw.com/pl/za-du%C5%BCo-martyrologii-nie-s%C5%82u%C5%BCy-pami%C4%99ci/a-17156454?maca=pol-rss-pol-pol-3288-xml-mrss>
- Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r.: Mieszkania, ludność, stosunki zawodowe, tablice państwowe, Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1927, Centralna Biblioteka Statystyczna, http://statlibr.stat.gov.pl/F?func=full-set-set&set_number=001944&set_entry=000001&format=999
- Rekomendacje Komitetu ONZ ds. Likwidacji Dyskryminacji Rasowej (CERD) po XXII–XXIV sprawozdaniu Polski, 2019, Biuletyn Informacji Publicznej Rzecznika Praw Obywatelskich (30.08.2019), <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/rekomendacje-komitetu-onz-ds-likwidacji-dyskryminacji-rasowej-cerd-po-xxii-xxiv-sprawozdaniu-polski>
- Roszkowski W., *Historia i Teraźniejszość. 1945–1979*, Kraków 2022
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej, Dz.U. 2017 poz. 356
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 stycznia 2018 r. w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego dla liceum ogólnokształcącego, technikum oraz branżowej szkoły II stopnia, Dz.U. 2018 poz. 467
- Sawa J. [M. Konopnicka], *Śpiewnik historyczny. 1767–1863*, Lwów 1905, s. 4, Wielopolska Biblioteka Cyfrowa, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/11984/edition/19477/content>

- Sprawozdanie Komisji Administracji i Spraw Wewnętrznych oraz Komisji Mniejszości Narodowych i Etnicznych o obywatelskim projekcie ustawy o zmianie ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym, a także niektórych innych ustaw. Druk nr 944 (projekt ustawy dotyczy uznania mniejszości śląskiej), Sejm Rzeczypospolitej Polskiej VIII kadencji, <https://www.sejm.gov.pl/sejm8.nsf/druk.xsp?nr=944>
- Staszic S., *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmana W.K. do dzisiejszego stanu Rzeczypospolitej Polskiej przystosowane*, Kraków 1926, Repozytorium Cyfrowe Instytutów Naukowych, http://rcin.org.pl/Content/731/Wa51_2760_PAN-I-2829_r1926-nr90_Uwagi-nad-zyciem-Jana-Zamoyskiego.pdf
- Tablice z ostatecznymi danymi w zakresie przynależności narodowo-etnicznej, języka używanego w domu oraz przynależności do wyznania religijnego, Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2021, Główny Urząd Statystyczny 28 września 2023, <https://stat.gov.pl/spisy-powszechne/nsp-2021/nsp-2021-wyniki-ostateczne/tablice-z-ostatecznymi-danymi-w-zakresie-przynaloznosci-narodowo-etnicznej-jezyka-uzywanego-w-domu-ostateczny-2021-01-10-1.html>
- Uchwała nr 20/370/2015 Konferencji Episkopatu Polski z dnia 7 października 2015 r. dotycząca wydania *Dekretu Ogólnego Konferencji Episkopatu Polski w sprawie wystąpień z Kościoła oraz powrotu do wspólnoty Kościoła*, Acta Konferencji Episkopatu Polski Nr 27/2016, Biuro Przewodniczącego KEP, https://episkopat.pl/wp-content/uploads/2016/04/dekret_ogolny.pdf
- Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1921 Nr 44 poz. 267, Rozdział V. Powszechne obowiązki i prawa obywatelskie, art. 109 i 110
- Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym, Dz.U. 2005 Nr 17 poz. 141
- Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2011. Podstawowe informacje o sytuacji demograficzno-społecznej ludności Polski oraz zasobach mieszkaniowych Opracowanie przygotowane na Kongres Demograficzny w dniach 22–23 marca 2012, Warszawa, marzec 2012 rok, Główny Urząd Statystyczny, https://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/lu_nps2011_wyniki_nsp2011_22032012.pdf

Literatura

- Baruch M., *Ród Fukierów*, Warszawa 1922
- Bibler V.S., *Myślenie jako dialog*, tłum. i wstęp J. Dobieszewski, Warszawa 1982
- Bielecki J., *Olga Małkowska harcmistrzyni Rzeczypospolitej*, Bielsko-Biała 1999

- Biskup M., *W sprawie zagrożenia Olsztyna przez wojska krzyżackie w początkach 1521 roku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1971, nr 1, s. 139–145
- Biskup M., Labuda G., *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – Społeczeństwo – Państwo – Ideologia*, Gdańsk 1986
- Borowiak A., Szarota P., *Tolerancja i wielokulturowość. Wyzwania XXI wieku*, Warszawa 2004
- Bryła W., *Syn ziemian i rycerzy. Studia o twórczości i języku Wincentego Pola*, Lublin 2016
- Buchowski K., *Litwomani i polonizatorzy. Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Białystok 2006
- Buchowski K., *Polacy i Litwini – wzajemne stereotypy przez wieki*, „Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich”, 2009, s. 391–404
- Cała A., Drozd R., Madajczyk P., Mirga A., Mironowicz E., *Mniejszości na rodowe w Polsce. Państwo i społeczeństwo polskie a mniejszości narodowe w okresach przełomów politycznych (1944–1989)*, Warszawa 1998
- Chojnowski A., *Mniejszości narodowe w polityce rządów polskich w latach 1921–1926*, „Przegląd Historyczny”, T. 67: 1976, nr 2, s. 593–616
- Dawidowicz A., *Problematyka mniejszości żydowskiej w myśli politycznej Stronnictwa Narodowego (1928–1939)*, „Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne”, 2017, vol. 3, s. 65–82
- Dobroński A., *Kształtowanie się granic Puszczy Zielonej*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, 1993, z. 7, s. 78–85
- Drozd R., *Zasady rozmieszczania ludności ukraińskiej na Ziemiach Odzyskanych w ramach akcji „Wisła”*, „Słupskie Studia Historyczne”, 1993, nr 3, s. 97–112
- Drozdowski M.R., *Polityczne przyczyny powstania Chmielnickiego w opiniach szlachty Rzeczypospolitej*, „Studia Polsko-Ukraińskie”, T. 6: 2019, s. 67–81
- Garbal Ł., *Wedlowie. Czekoladowe imperium*, Wołowiec 2021
- Greń Z., *Tożsamość Śląska: etniczna czy regionalna?*, w: *Tożsamość etniczna i kulturowa Śląska w procesie przemian*, red. H. Rusek, A. Drożdż, Wrocław – Cieszyn 2009, s. 251–267
- Grysińska-Jarmuła K., *Muzyka jako płaszczyzna współpracy polsko-niemieckiej społeczności XIX-wiecznej Bydgoszczy*, w: *Хорошие и плохие соседи. Практики межкультурных коммуникаций*, ред. С.И. Маловичко и др., Орехово-Зуево 2019, s. 183–195
- Grysińska-Jarmuła K., *Polsko-niemieckie relacje w Bydgoszczy w tzw. okresie pruskim*, w: *Dobre o złe sąsiedztwa. Historia kluczem do zrozumienia*

- współczesnych relacji międzysąsiedzkich, red. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła, Bydgoszcz 2016, s. 66–79
- Grysińska-Jarmuła K., *Pomniki pruskie w kontekście zmieniającej się sytuacji politycznej, tj. powrotu Bydgoszczy do macierzy w 1920 roku*, w: *Dobre i złe sąsiedztwo. Obce – nasze – inne*, t. 2: *Sąsiedzi w historiografii, edukacji i kulturze*, red. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła, Bydgoszcz 2018, s. 225–242
- Grysińska-Jarmuła K., *Wielkopolskie ziemiaństwo polskie i niemieckie w XIX i początkach XX wieku. Współpraca czy koegzystencja*, w: *Dobre i złe sąsiedztwa. Od konfliktu do współistnienia i współpracy*, t. 1: *Bliscy i dalecy sąsiedzi*, K. Grysińska-Jarmuła, T. Maresz, Bydgoszcz 2017, s. 68–86
- Grzędzicki Ł., „Kaszuby nie należą do Polski, one Polskę stanowią”, w: *Tożsamość – Kultura – Równość. Refleksje z okazji piętnastolecia Ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym*, red. C. Obracht-Prondzyński, M. Milewska, Gdańsk 2020, s. 98–112
- Hładyłowicz K.J., *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku*, Lwów 1932, Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/263454/edition/217243/content>
- Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość. Rozmowy na przełomie tysiącleci*, Kraków 2005
- Jurgėla K.R., *Kosto Kalinausko suėmimas*, w: *idem, Lietuvos sukilimas 1862–1864 metaistr*, Chicago – Boston 1970, s. 531–537
- Kamiński A., *Andrzej Małkowski*, Katowice 1934 (Warszawa 1983 – wyd. 2)
- Kąkolewski I., *Niemcy*, w: *Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej*, red. M. Kopczyński, W. Tygielski, Warszawa 2010, s. 81–98
- Kienzler I., *Mroczne karty historii Polski*, Warszawa 2013
- Kłudkiewicz K., *Nasze, czyli czyje? Wielkopolskie zabytki w oczach Polaków i Niemców w XIX i na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Dobre i złe sąsiedztwa. Obce – nasze – inne*, t. 2: *Sąsiedzi w historiografii, edukacji i kulturze*, red. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła, Bydgoszcz 2018, s. 201–215
- Komorowski Z., *Wielokulturowość we współczesnych społeczeństwach (wybrane zagadnienia)*, „Rocznik Nauk Społecznych”, T. 7: 1979, s. 177–185
- Krasowska J., *Religia jako czynnik wpływający na tożsamość narodową Polaków*, „Studia Sandomierskie: teologia, filozofia, historia”, T. 20: 2013, nr 2, s. 109–123
- Krawczyk J., *Matejko i historia*, Warszawa 1990
- Krzyżanowski L., „Obcy” w polskich sądach w okresie międzywojennym i po II wojnie światowej, w: *Dobre i złe sąsiedztwa. Sąsiad w historycznej narracji narodowej*, red. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła, Bydgoszcz 2022, s. 98–111

- Kuciel-Frydryszak J., *Słonimski: heretyk na ambonie*, Warszawa 2012
- Kulińska L., *Terroryzm w II RP – Ukraińska Wojskowa Organizacja i Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów*, „Bezpieczeństwo. Teoria i Praktyka”, 2016, nr 2, s. 87–108
- Kurczewski G., *Gniazda na Spiszu – kolebka winiarni fukierowskiej*, „Almanach Muszyny” 2012, s. 1–11, portal Blisko tokaju, <http://bliskotokaju.pl/wp-content/uploads/2013/12/Kurczewski-Gniazda-na-Spiszu-kolebka-winiarni-fukierowskiej.pdf>
- Litwinowa T.F., *Поляки сквозь призму идентичности украинской элиты середины XIX в.*, w: *Dobre i złe sąsiedztwa. Obce – nasze – inne*, t. 1: *Bliscy i dalecy sąsiedzi*, red. K. Grysińska-Jarmuła, T. Maresz, Bydgoszcz 2018, s. 102–111
- Maresz T., *Kompatybilność szkolnej edukacji historycznej z polityką władz partyjnych i państwowych w „Polsce Ludowej” na przykładzie postrzegania Rusi, Rosji i ZSRR*, w: *Dobre i złe sąsiedztwa. Sąsiad w historycznej narracji narodowej*, red. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła, Bydgoszcz 2022, s. 174–195
- Maresz T., *Społeczność średniowiecznego Torunia i jej warunki mieszkalne*, w: *Edukacja – Kultura – Społeczeństwo*, t. 3: *Społeczeństwo 2011*, red. G. Pańko, M. Skotnicka-Palka, B. Techmańska, Wrocław 2014, s. 9–27
- Mirga A., Mróz L., *Cyganie. Odmienność i nietolerancja*, Warszawa 1994
- Motyka G., *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”: konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*, Kraków 2011
- Nikitorowicz J., *Kompetencje do komunikacji międzykulturowej w aspekcie tradycyjnej wielokulturowości regionu i procesów migracyjnych*, „Pogranicze. Studia Społeczne”, T. XXI: 2013, s. 9–26
- Nitschke B., *Wysiedlenie ludności niemieckiej z Polski w latach 1945–1949*, Zielona Góra 1999
- Obracht-Prondzyński C., *Kaszubi dzisiaj: kultura, język, tożsamość*, Gdańsk 2007
- Obracht-Prondzyński C., *Kaszubi. Między dyskryminacją a regionalną podmiotowością*, Gdańsk 2002
- Odrodzenie życia żydowskiego w Polsce po 1989 roku*, Polin. Muzeum Historii Żydów Polskich (4.06.2019), <https://polin.pl/pl/aktualnosci/2019/06/03/odrodzenie-zycia-zydowskiego-w-polsce-po-1989-roku>
- Oto najlepsi naturalizowani sportowcy występujący w polskiej reprezentacji*, serwis Onet „Przegląd Sportowy”, 1.05.2021, <https://przegladsportowy.onet.pl/plebiscyt-przegladu-sportowego/najlepsi-naturalizowani-sportowcy-wystepujacy-w-polskiej-reprezentacji/2htsr1b>

- Pabian A., *Obcy i bliscy. Menonici z Pomorza i Kujaw w czasach nowożytnych*, w: *Swojskość i obcość w regionie kujawsko-pomorskim*, red. M. Białkowski, Z. Biegański, T. Maresz, W. Polak, Toruń 2015, s. 23–57
- Parfieniuk I., *Między marginalizacją a integracją. Wybór jednostkowych strategii akulturacyjnych i ich uwarunkowania*, w: *Procesy migracji w społeczeństwie otwartym. Perspektywa edukacji międzykulturowej*, red. J. Nikitorowicz, D. Misiejuk, Białystok 2009, s. 293–306
- Paruzel E., *Wzór osobowy Polaka w ujęciu Narodowej Demokracji na początku XX wieku*, „Dzieje Najnowsze”, 1993, nr 3, s. 1–11
- Piejką A., *Tolerancja i integracja drogą do pokojowego współistnienia w społeczeństwie wielokulturowym*, „Studia z Teorii Wychowania”, T. 7: 2016, nr 2, s. 157–170
- Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej*, red. M. Kopczyński, W. Tygielski, Warszawa 2010
- Purat A., *Obraz „Innego”. Rzecz o nacjonalizmie w społeczeństwie Galicji Wschodniej w dwudziestolecie międzywojennym*, w: *Dobre i złe sąsiedztwa. Sąsiad w historycznej narracji narodowej*, red. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła, Bydgoszcz 2022, s. 85–97
- Radzik R., *Konstanty Kalinowski – refleksje nad tożsamością narodową postaci polsko-białoruskiego pogranicza*, „Białostocki Przegląd Kresowy”, T. 4: 1996, s. 147–155
- Rusek H., *Wielokulturowość z konfliktem w tle – Ślężacy: naród? Narodowość? Grupa etniczna?*, w: *Pogranicze. Studia Społeczne*, t. 25, red. D. Misiejuk, J. Nikitorowicz, A. Sadowski, Białystok 2015, s. 121–134
- Salmonowicz S., *O toruńskim tumultie z roku 1724*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, T. 28: 1983, s. 161–184
- Snyder T., *Rekonstrukcja narodów. Polska, Ukraina, Litwa, Białoruś 1569–1999*, tłum. M. Pietrzak-Merta, Sejny 2006
- Sobecki M., *Kultura polska na wschodnich pograniczach. Studium tożsamości kulturowej Polaków na Grodzieńszczyźnie z perspektywy edukacji międzykulturowej*, Białystok 2007
- Stola D., *Emigracja pomarcowa*, „Prace Migracyjne”, 2000, nr 34, s. 1–21, Instytut Studiów Społecznych UW, <https://www.migracje.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2016/12/034.pdf>
- Stopka K., *Ormianie polscy – siedem wieków istnienia*, Warszawa 2017, Kancelaria Senatu, Biuro Analiz i Korespondencji. Zespół Analiz i Opracowań Tematycznych, https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatopracowania/152/plik/ot-655_do_internetu.pdf
- Techmańska B., *Stosunki sąsiedzkie na dolnośląskiej wsi w pierwszych latach powojennych*, w: *Dobre i złe sąsiedztwa. Historia kluczem do zrozumienia*

- współczesnych relacji międzysąsiedzkich, red. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła, Bydgoszcz 2016, s. 95–109
- Terlecki R., *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993
- Tischner J., *Wstęp*, w: A. Mirga, L. Mróz, *Cyganie Odmienność i nietolerancja*, Warszawa 1994, s. 10–11
- Tokarz T., *Państwo wobec edukacji historycznej. Polskie spory u progu XXI wieku*, w: *Pamięć – historia – polityka*, red. A.P. Bieś SJ, M. Chrost, B. Topij-Stempińska, Kraków 2012, s. 15–36
- Tomaszewski J., *Czy istnieje naród śląski?* (czerwiec 2005, www.onet.pl), Internet Archive Wayback Machine, <https://web.archive.org/web/20051220163802/http://ornatowski.com/lib/slazacy.htm>
- Topolska M.B., *Przemiany zachodnioeuropejskiego pogranicza kulturowego pomiędzy Bugiem a Dźwiną i Dnieprem (polsko-litewsko-białorusko-ukraińskie losy od XV do początku XX wieku)*, Zielona Góra 2009
- Topolska M.B., *Spółeczeństwo i kultura w Wielkim Księstwie Litewskim od XV do XVIII wieku*, Poznań – Zielona Góra 2002
- Tygielski W., *Włosi w Polsce w XVI–XVII Wieku. Utracona szansa na modernizację*, Warszawa 2005
- Tyszkiewicz J., *Tatarzy*, w: *Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej*, red. M. Kopczyński, W. Tygielski, Warszawa 2010, s. 133–146
- Urbanek M., *Tuwim. Wylękniony bluźnierca*, Warszawa 2013
- W cieniu tragedii wołyńskiej 1943 roku. 70. rocznica mordów Polaków na Kresach Południowo-Wschodnich Rzeczypospolitej*, red. E. Żurawska, J. Sperka, Katowice 2015
- Wędrowniacy ludów Powojenny transfer ludności w Polsce Ludowej*, red. M. Fic, Katowice 2018
- Wielhorski W., *Stosunki językowe, wyznaniowe i etniczne w WKL pomiędzy XIII a XVIII w.*, „Teki Historyczne”, T. 13: 1964–1965, s. 17–40
- Wijaczka J., *Szkoci*, w: *Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej*, red. M. Kopczyński, W. Tygielski, Warszawa 2010, s. 201–214
- Wilk A., Domańska M., *Rosyjski atak na Ukrainę (24 lutego, godz. 9.00)*, Analizy 24.02.2022, Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2022-02-24/rosyjski-atak-na-ukraine-24-lutego-godz-900>
- Wojnar M., *Myśl polityczna Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów w drugiej połowie lat trzydziestych w świetle nowych dokumentów*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, T. 55: 2020, nr 2, s. 95–115
- Woźniczka Z., *Zalamanie się koncepcji współpracy z Ukraińcami 1943–1945 (wybrane aspekty)*, w: *Humanistyka między narodami. Interdyscyplinarne*

- studia polsko-ukraińskie*, red. J. Laski, L. Suchanek, Białystok–Kraków 2020, s. 263–283
- Wysocka A., *Kompleks szkół dla mniejszości niemieckiej – „Heimatstil” w międzywojennej Bydgoszczy*, w: *Dobre i złe sąsiedztwo. Obce – nasze – inne*, t. 2: *Sąsiedzi w historiografii, edukacji i kulturze*, red. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła, Bydgoszcz 2018, s. 216–224
- Zaremska H., *Przywileje Kazimierza Wielkiego dla Żydów i ich średniowieczne konfirmacje*, w: idem, *Żydzi w średniowiecznej Polsce. Gmina Krakowska*, Warszawa 2021, s. 143–171
- Zdziebło K., *Wielokulturowość współczesnego społeczeństwa wyzwaniem dla edukacji i kształcenia ustawicznego*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 2017, nr 2, s. 187–203
- Zgórniak M., *Jan Matejko 1838–1893: kalendarium życia i twórczości*, Kraków 2004
- Żbikowski A., *Żydzi*, w: *Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej*, red. M. Korczyński, W. Tygielski, Warszawa 2010, s. 99–114
- Герасі́мчык В.У., *Канстанцін Каліноўскі: асоба і легенда*, Гродна 2018;
- Н. Głogowska, *Konstanty Kalinowski (Kastuś Kalinowski) w świadomości Białorusinów w Polsce*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2019, z. 52, s. 138–190
- Грицак Я., *Нариси з історії України: формування української модерної нації XIX–XX ст.*, Київ 1996
- Смолій В.А., Степанков В.С., *Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.)*, Київ 2009
- Цвѣ́кевич І., *Кастушь Каліноўскі. Біяграфічна-гістарычны нарыс. (К 60-годзьдзю яго сьмерці)*, «Полымя», 1924, № 2, с. 3–18
- Шаланда А., *Ацэнка ролі і знішчэння „Казыка-Салянскай” вайны 1648–1651 гг. у гісторыі Беларусі – найноўшая айчынная гістарыяграфія*, в: *Вялікае Княства Літоўскае: палітыка, эканоміка, культура*, ред. У.Р. Гусакоў і інш, ч. 1, Мінск 2017, с. 373–381